A KERESZTÉNYSÉG HELYE A VILÁG VALLÁSAI KÖZÖTT.

Irta:
DR. CARPENTER ESTLIN J.
London 1911.

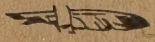

A második kiadásból fordította:
DR. KISS ELEK
theol. tanár.

BR
127
C37317
1923
GTU
Storage

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYA.
(I.)

Szabó Kálmán Cristur (Székelykeresztúr.)

BERKELEY, CALIFORNIA

THE GIFT OF

Elek Kiss

GRADUATE THEOLOGICAL UNION

A KERESZTÉNYSÉG HELYE A VILÁG VALLÁSAI KÖZÖTT.

The place of Christianity ....

Irta:

DR. CARPENTER ESTLIN J.

London 1911.

A translation.

A második kiadásból fordította:

DR. KISS ELEK

theol. tanár.

Dean of the College

28th April 1925

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYA.

(I.)

Property of CBSK

Please return to

Graduate Theological Union Library

Szabó Kálmán Cristur (Székelykeresztúr.)

3R
127
C9 7 3 17
1972-3

C
SP

C05
C 226.9359

Fordító előszava.

Jelen fordítás az Unitárius Irodalmi Társaság Kiadványaként jelenik meg s remélem, hogy a szabadelvű magyar ifjúság lelkét olyan irányban fogja megtermékenyíteni, hogy az a jézusi vallás-erkölcsi eszmék hírdetésében és gyakorlásában fogja hivatását látni.

Hálás köszönetet mondok Dr Ferenczy Géza főgondnok úrnak, ki bátorításával és anyagi támogatásával segített, valamint Csifó Salamon dékán és Vári Albert tanár uraknak, kik a fordítást készséggel nézték át s helyesbítették, ahol szükségesnek látták. A fordításért természetesen a fordító vállalja a teljes felelősséget.

Kolozsvár, 1923. julius 28.

Fordító.

Előszó a második kiadáshoz.

E kis könyv egy előadástól nyerte címét, melyet Amsterdamban 1903-ban az Unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók nemzetközi tanácsának második ülésén tartottam. E felolvasást ama vázlatok előzik meg, melyeket az Inquirer egy cikksorozatban közölt azon célzattal, hogy a 19. sz. vallásos gondolkodásának fejlődése azokból kivehető legyen. Mivel a vallás összehasonlító történetével foglalkozó egyének e dolgozatokat összegyűjtve hasznosaknak találták, most azokat némi hozzáadásokkal újból kinyomatom, figyelembe véve egyfelől a tárgy iránt való fokozott érdeklődést, másfelől amaz új szempontokat, melyeket egy következő évtized sugalmazott.

Oxford, 1911. febr. 25.

C. E. J.

18289

Tartalomjegyzék:

I. Összehasonlító vallástudomány és modern gondolkozás.
1. A bölcselet feltevései.
2. Az összehasonlító mythologia keletkezése.
3. Fejlődés és anthropologia.
II. Az Ószövetség megvilágítása.
1. Babylonia.
2. Egyptom.
3. Perzsia és Görögország.
III. Kelet szent könyvei.
1. India és a »vedic« irodalom.
2. Buddhismus és India történelme.
3. Khina: Confucianismus, Taoismus és Buddhismus.
4. Az Islám jelentősége.
IV. A kereszténység helye a világ vallásai között.
1. A megitélés alapelve.
2. Hindú gondolkodás és tanítás a cselekedetről.
3. Buddhismus és a Buddha személye
4. Kereszténység és a történeti módszer.
5. Jézus vallása.

I.

Összehasonlító vallástudomány és modern gondolkozás.

A XIX. század tudományos kutatásai közt egyik tudományág sem haladt rohamosabban és nem ért el jelentősebb eredményeket, mint az, amelyet Müller Miksa tanár ezelőtt egy nemzedékkel (1870) »A vallás tudománya« névvel jelölt meg.

Ennek alapját Hume tette le »A vallás természetes története« c. értekezésében 1757-ben, tehát több, mint száz évvel ezelőtt. Hume arra törekedett, hogy az akkor hozzáférhető anyag segítségével: összehasonlítás és elemzés útján oldja meg a vallás eredetének kérdését az emberi tapasztalat körében. Amaz értelmi impulsusra vezette vissza a vallás eredetét, amely azon tünemények okát kutatja, melyek az embert körülveszik s hatással vannak rá; továbbá a remény és félelem ama lelki emotioira, melyek a tüneményektől való függés érzetéből fakadnak. Hume műve korát nagyon is megelőzte. A XVIII. század átlag-gondolkodása az ilyen kérdések iránt nem mutatott érdeklődést. Dr. Johnson szerint »a tudásvágynak két tárgya van: a keresztény és a mohammedán világ; a többi barbár névvel illethető.« Különböző erők voltak működésben már az ő életében, hogy az ilyen groteszk és tudatlan megkülönböztetéseket elenyésztessék. Indiában az angol fegyvereket angol tudományos működés követte s ez olyan irodalmi és bölcseleti termékeket kezdett feltárni, amilyenekről a Nyugat soha még csak nem is álmodott. Igy a múlt hatalmas civilizációinak kincsei lassanként feltárúltak s

a múlt század számos ősi hitforma felfedezésének volt tanúja, minek következtében mai tudatunkban a vallás története elválaszthatatlanúl hozzátartozik az emberi-nem egész történetéhez. Vázlataim feladata a fejlődés e menetét föltárni, amennyiben ilyen szűk korlátok között az lehetséges.

1.

A XVIII. sz. első felében a vallási vitás kérdések jóformán a természeti és kijelentett vallás megkülönböztetése körül forogtak. A kijelentett vallás fogalmában a fősúlyt a dogmákra fektették, melyekről azt hitték, hogy az emberi ész határát annyira meghaladják, hogy az ember csak természetfeletti módon ismerheti meg azokat. Ennek megfelelőleg a vallást olyan rendszeres igazságok elfogadásának gondolták, melyek valamely külső forrásból fakadnak s a megfelelő módon kinyilatkoztatott tekintély által kellőképen szentesítve vannak. Mivel pedig a különböző vallások különböző tanokat hirdettek az isteni dolgokat illetőleg, azok mind nem lehettek igazak. Eszerint evangeliumi nézőpontból a vallások feloszthatók igazakra és hamisakra; ez olyan osztályozás, amelyet napjainkban is hisznek és hirdetnek, hiszen csak nem régen néhai Williams Monier W. a brahmanismust, buddhismust és mohammedanismust úgy állította előnkbe, mint »a három fő hamis vallást«.

A modern bölcselet már más alapokra helyezkedik. Hume után Kant foglalkozott nagy alapossággal az ismeretelmélet kérdéseivel s a német gondolkodás birkózott meg az emberi elme és a kűlvilág egymáshoz való viszonyának problemájával. Ennek szükségszerű következménye lett, hogy a vallás jelentőségének kérdésével újból foglalkozni kezdtek. E törekvések azonban nem a kijelentés történeti okmányain, hanem a benső tapasztalat elemzésén alapúltak. A vizsgálódás olyan új elemeket hozott napfényre, amelyeknek bár

különböző fontosságot tulajdoníthatunk, mégis mindenike magában a lélekben nyilatkozott meg. Az egyik iskola talán az értelmi alapelvre, vagyis a világnak lényegileg rationális jellegére fektetett súlyt; ez esetben a vallás titkos jelentése nem más, mint ama viszony, amely az ember és Isten gondolata közt létezik. A másik pedig az érzelmet tolta előtérbe s azt állította, hogy a függés tudata a hitnek a gyökere és a vallásos élet alapját az alázatosság és tisztelet érzelmei, a félelem és bizalom alkotják. A vallás főbb tanait úgy állították be, hogy azok nem egyebek, mint az értelemnek a saját tapasztalatai megjelölésére és szerves rendszerbe szedésére irányuló törekvései; de ezek csak a formát alkották s így a tudomány bővülésével és a gondolkodás mezejének növekedésével változtak; a lényeges volt kimutatni, hogy a lelki megindulások természetesek és önként jövők. Nem szükséges ismételnünk azokat a különböző módosításokat, melyeket Németország tanító-mesterei fokozatosan súgalmaztak: Ott van Kant, aki a vallást erkölcsi alapokra fektette, Hegel az Abszolut-umról szól tanításával, Schleiermacher, aki szerint a vallás sem nem erkölcs, sem nem metaphysica, hanem azon érzelem, amellyel a lélek az emberben és a természetben megnyilatkozó különböző életet szemléli — s e három nevet olyannak tekinthetjük, mint amelyek a különböző szempontokból végzett kutatásoknak s a követő megoldásoknak sajátos képviselői. Ők a részletek megoldásában, vagy tán épen az alapelvekben is különbözhettek egymástól; de mindannyian megegyeztek abban, hogy a vallás forrásai az emberi elmében találhatók meg. Azaz a vallás az embernek, mint embernek sajátos tulajdona s az istentisztelet külső cselekedetei, valamint maga a hagyományos hit, benső impulsusokból keletkeztek minden külső isteni parancstól teljesen függetlenül. A vallást ezek szerint olyannak kell tekinteni, mint amely elválaszthatatlan az emberi természettől, egyetemes jellegű s

tanúlmányozását a lélektan igazolja. Parker Tivadarnak (1810—1860), az amerikai prédikátornak kiváló érdeme, hogy a vallásról szóló értekezésében (Discourse of Religion) 1842-ben ez általános eredményt nyomatékosan kiemelte. Különböző formákban egyes állításokban benne-érthetőleg ugyanezt találjuk már Carlyle és Emerson tanításában is. Ez eszmék világításában az ősrégi kinyilatkoztatás tana, amelyet Angliában néhai Gladstone s a »Speaker's Commentary« kiadója, továbbá a megboldogult Cook Canonok alkalmazta, háttérbe szorult. A tények megmagyarázására többé már nem volt szükség.*

Időközben a német és francia tudósok a bölcselők mellett más irányban is tevékeny munkát fejtettek ki. Meiners nyitotta meg az útat A vallások általános kritikai történetével (General Critical History of Religions), mely 1806-ban Hannoverben jelent meg. Majd Creuzer és Constant következtek s Baur Christian Ferdinánd a symbolismus és mythologiáról szóló korai értekezésében (1824) nagy kiterjedésű tudományáról tett tanubizonyságot. A vallásos fejlődés törvényeinek megállapítására vonatkozó első komoly kisérletet Comte tette meg positiv bölcseletében (Philosophie Positive), de az ilyenfajta sikeres törekvéseknek az ideje még nem érkezett volt el. Ez időtájt Hegel Berlinben tartott előadásokat s a vallást a következő három csoportra osztotta: 1. természet-vallás (the Religion of Nature), 2. A szellemi egyén vallása (the Religion of Spiritual Individuality), 3. Abszolut vallás (Kereszténység). A két első csoport több alsó osztályra oszlott; de ezek aztán rég feledésbe mentek, bár kifejtésükben sok finom és mélyreható megjegyzéssel találkozunk. Egy általános elmélet sikeres felépítése a történeti adatoknak

* E tan birálatának megismerésére alkalmas munka a néhai Reville Albert tanár könyve: Bevezetés a vallások történetéhez (Prolegomena of the History of Religions 1884).

az eddigieknél sokkal gondosabb tanúlmányozását igényelte.* Ez alatt azonban a vallás kezdetleges formáinak tanulmányozása terén egy eddig teljesen ismeretlen mezőről jövő rendkivűli impulsus vált érezhetővé.

2.

1838-ban megjelent a Rig Veda hymnusai első könyvének sanskrit szövege. Rosen Frigyes kiváló fiatal tudós, e vállalat kezdeményezője a megelőző évben meghalt és egyideig úgy látszott, mintha művének folytatója nem akadna. Azonban egy más fiatal német tudós tűnt fel a láthatáron. A párisi Burnouf Jenő előadásait otthagyva, Bunsen báró ajánlatára, a Keleti indiai társaság (East India Company) segítése mellett Müller Miksa magára vállalta azt a nehéz feladatot, hogy — amit eddig senki meg nem próbált — a hinduk Arya őseinek ősrégi hymnusait, régi hagyományaikat felölelő magyarázatokkal együtt kiadja. 1849-ben jelent meg az első kötet, amit a következő húsz év alatt öt más követett. A sanskrit nyelvnek az összehasonlító philologiára vonatkozó fontossága már egy idő óta ismeretes volt. Most azonban a görög isteneknek megfelelőleg a bámúlatos párhúzamoknak egész sorozata tárúlt fel. Zeust azonnal azonosítani lehetett az indiai Dyaus-szal és az Ég-Atyához (»Sky-Father«) szóló imádságok megmutatták, hogy több mint ezer évvel a mi időszámításunk előtt Punjaub-nak és a Ganges völgyének lakói bizonyos értelemben a mennyben lakó Atyához imádkoztak. Azután számos más isten tűnt fel, kikhez olyan megszólításokat intéztek s kik köré olyan történeteket fűztek, amelyek hasonlóak voltak a hellénekéhez. Ezek összehasonlításából fakadt az összehasonlító mythologia új tudo-

* Tiele P. C. leideni tanár A vallás-tudomány elemei (Elements of the science of Religion, vol. I. 1897.) c. művében széleskörű tudásával járult hozzá a fejlődés fokozatainak sorozatos beállításához.

mánya* E tudomány lényege abban a föltevésben van, hogy a mythos eredetileg arra irányúló törekvés volt, hogy a természet változásait a személyi és emberi viszony kifejezéseiben értelmezzék. A kérdéses esetek összeköttetésben lehettek az égi testekkel, különösen a nappal és a holddal, a szürkülettel és naplementével, a vihar változásaival; a történetnek azonban bizonyos megfigyelt tényben megvolt az alapja s jelentését (mely lassanként elhomályosult) nyelvészeti alapon kellett felfedezni. Amidőn e szempontot a kezdetleges vallás megismerésére alkalmazták, a *hit* eleme jutott előtérbe. A különböző népek mythosai isteneikről alkotott legrégibb felfogásaikat tartalmazták és ama megszólításaikat, melyekkel őket illették, valamint sok más tekintetbe-jövő eszmét; és eme fogalmak bármely ősrégi hit jellemének és értékének a meghatározásánál fontosaknak tüntek fel. A mythologia mezeje olyan tág volt, hogy mindent magábaölelni látszott. A tudósok egész serege bámulatos ügyességgel és félelmet nem ismerő bátorsággal szentelte magát a mythosok összehasonlítására és megfejtésére, mintha azok a primitivus vallás minden titkát magukban rejtegették volna. Az a munka szükséges volt, de elvégre is nem merítette ki az új kutatásnak egész mezejét és azóta számos befolyás más irányba terelte a figyelmet.

3.

A befolyást gyakorló ható tényezők közt a leghatalmasabb a fejlődés általános tana volt. Darwinnak »A fajok eredete« (Origin of Species) c. műve, — mely 1859-ben jelent meg, — megjelenésével a megelőző nagymennyiségű elméleteket (speculation) határozottabb formába öntötte s a benne rejlő hatalmas eszme az emberi kutatásnak csaknem minden

* Müller Miksának »Összehasonlító mythologia« c. híres értekezése először 1856-ban látott napvilágot.

mezején rendkivül termékenynek bizonyult. Ez által nemcsak a szerves élet különböző fajainak szerkezetére vetődött világosság, hanem az emberi elme tehetségei és képességeinek kialakúlása, valamint társas életének lassú változásai is a fejlődés fogalma alá kerültek. A fejlődést természetesen a történeti kialakúlás hosszú sorának bármelyik pontjára alkalmazhatták. Az irodalomban megtalálható fejlettebb hitfajok kialakulásának megfejtésénél segítségül hívhatták. Az alantasabb culturának formáival kapcsolatban azonban különös jelentőséggel bírt; amennyiben a fejlődés tanának föltevése szerint a fejlettebb fajok maguk is át mentek a kezdetleges növés dúrvább változatain. Azok az állapotok, melyekből ezek kinőttek, hasonlóak a korunkban még mindig tanúlmányozható műveletlen társadalmak állapotához. Igy állván a dolog, a történelem csúcspontjaira jutott vallások a gondolat és érzelem ma jelezhető síkjaiból csak fokozatosan emelkedtek fel. A folytonosság alapelvét minden esetben el kell fogadnunk s így a vallás minden történeti felfogásának valamelyes összhangot kell mutatnia. Ezt már Comte Ágoston megerősítette; de kézzelfoghatóvá csak később, sokkal szélesebb alapokon nyugvó induktiv kútatások által lett. Az új eszmék világánál azonnal kitűnt, hogy a Vedic hymnusokban testet öltött vallások sehogysem tekinthetők primitivusoknak. A cultura különböző fokaihoz tartoztak s a gondolkozás kezdetleges és haladottabb változatait képviselték sajátságos alakulatukkal. Az eredetek után való kútatás ehhez mérten törekvéseiben még visszább ment s a vallás kezdeteit az ébredő anthropologiai tudomány segítségével kereste.

E tudomány munkásai közt a legelső helyen áll Dr. E. B. Tylor tiszteletreméltó neve, kinek »Az ősművelődés története« (Early History of Civilisation) c. művét (1865) »A primitivus cultura« c. híres munkája 1871-ben gyorsan követte. E könyvbe foglalt lelkes tanúlmány soha el nem feledhető

korszakot alkotott sokak számára. Megtanított a kútatás módjára azáltal, hogy a tudomány ösvényein az ismerttől az ismeretlen felé bámulatos nyugodtan és biztosan halad. Más hazai és külföldi tudósok is működtek e mezőn. Angliában egymagában Spencer Herbert egyik kiváló értekezésében már régebb ajánlott egy kútatási módot a primitivus lélek elméletét illetőleg s ezt később nagy gonddal kibővitette a »Sociologia alapelvei« (Principles of Sociology) c. munkájában és Lubbock János szellemes értekezést írt »A civilisatio eredetéről« (Origins of Civilisation). E kútatások hatása sok irányban érezhető volt. Anthropologiai egyesületeket alapítottak s szaklapokat létesítettek. Az útazók és missionáriusok megtanúlták, hogyan kell megfigyeléseket tenni s a kezdetleges culturára vonatkozó tényeket az eddiginél nagyobb pontossággal közölni; itthon pedig a tanulmányozók arra vállalkoztak, hogy az összehasonlításokat szélesebb betekintéssel végezzék el.

Igy nagymennyiségű adat-halmaz gyűlt össze, mely arról tanuskodott, hogy a törzsi élet korai formáiban a vallás, mint társadalmi tényező, mérhetetlen jelentőséggel birt. E jelentőség azonban jóformán bizonyos közös cselekedetekben nyilvánult meg. Igy a mythologia, az égi és légköri tünemények magyarázata háttérbe szorult s a ritusok (mint pl. az áldozat, sympathetikus mágika v. a szent tánc) nyomultak előtérbe. Ezek kétségkivül többé-kevésbbé határozott hitet tételeztek fel; de ez elem nyomán sokkal kevesebb gyakorlati hatás mutatkozott, mint a más ható erők hagyományszerű működése nyomán, melyeken keresztül hatottak az egyénre a törzsi élet eszméi. A szent cselekményeknek, a beavatás mysteriumainak, a »taboo« titkainak s hasonló dolgoknak, valamint minden ezekkel együttjáró lelkihatásnak tanulmányozása, a kutatók figyelmét egy időre az ös vallás társadalmi szempontjaira fordította; ma sok mythosnak úgy

látszik, inkább van rituális, mint physicai jelentése és a minden mithologiánál alkalmazható »philologiai kulcs« talán érdemtelenül veszítette el hitelét, mint túlbecsülését sem érdemelte meg. Laug András, Frazer és a néhai Smith Robertson W. tanár a kutatásoknak új ösvényeit tárták fel, melyeken fiatalabb tanulmányozók odaadással tevékenykednek. A fejletlen hit fennmaradása s érvényben tartása a vallás terén olyan népeknél, amelyek különben haladottaknak mondhatók: nem kerülheti többé el figyelmünket. A bibliánkból v. a görög és római irodalmakból legjobban ismert vallások telve vannak ezekkel. Még a falusi játékok is, melyek pl. minden láthatatlan hatalommal való érintkezésüket elvesztették, olyan eszmékhez és cselekményekhez nyújthatnak vezetőfonalat, melyek még mindig életben vannak kezdetlegesebb társadalmakban. A történeti módszer kifejlődése védelmébe vette Confucius jeles mondását: »A múltat kell tanulmányoznunk, ha a jelent meg akarjuk ismerni.«

II.

Az Ószövetség megvilágítása.

Az összehasonlító vallástudomány tanulmányozása sok szempontból érdekes: e cikkben az Ószövetséghez való viszonyát óhajtom vázolni. Izrael népét sorsa több egymásután feltűnő figyelemreméltó nép pel hozta szoros érintkezésbe. Ez a nép a két folyó tartományából jött, ahol több ezer évvel azelőtt, mielőtt a törzsek Kanaánba bevonultak volna, ősi műveltség létezett. Egyptomban akkor laktak, midőn a Nilus völgyi birodalom dicsősége tetőfokán állott. A Júda-beli foglyok, a babyloni vizek mellett éltek, amig Nebuchadrezzar utódai a perzsa támadás következtében hatalmukat el nem veszítették. Jerusalem sorsa ezen új hatalomtól függött a következő két századon át, amíg a maga során e hatalom is

megdőlt Nagy Sándor győzelmének következtében és Nyugat-Ázsia meg nem hódolt a görögöknek. Milyen világot derítenek századunk fölfedezései Izrael gondolkozásának és életének az Ószövetségben található adataira?

1.

Két száznál több éve már annak, hogy Európába először érkeztek tudósítások és ékalakú iratok rajzai Persepolisból és egyebünnen. De a kibetüzéssel várni kellett mindaddig, amíg pontosabb másolatok birtokába jutottunk. Az első sikeres lépést a hannoveri Grotefend tette meg 1802-ben. Az ismeretlen szóknak hosszantartó pontos megfigyelése után sikerült három nevet azonosítania — Darius, Xerxes és Hystaspes. A megfejtéshez szükséges legértékesebb szálat azonban egy fiatal angol tiszt Rawlinson Henrik főhadnagy szolgáltatta, aki 1835-ben nagy nehézségek közt kezdte másolni a Behistun hegy hármas felíratát, Kermansah-hoz közel, Perzsiában. Tiz évvel később bagdadi konzulsága idejében újból munkához látott s eredményeit közölte 1846-ban az Ázsiai Királyi Társaság (Royal Asiatic Society) folyóiratában. E közlemény a legfontosabb adatokat nyújtotta az ékírás tanulmányozásához.* A felírat három nyelvű volt. A perzsát meglehetős könnyű volt olvasni s így a kulcs a többiekhez meg volt szerezve, amelyeket méd (iai) és babylon-assyr-nak találtak. Közben Botta megkezdte 1842-ben Mosulban a sírok feltárását s Layard Niniveh-ben követte. Ez utóbbi a királyi könyvtárnak egy részét fedezte föl és az általa összegyüjtött felírattöredékeket Rawlinson húszezernél többre becsülte. A tudósok figyelme először ezek történeti értéke felé fordult; de amint új szövegek kerültek napvilágra, Rawlinson Henrik-

* A Killyleaghi Dr. Hincks Edvárd más módszerrel s ettől függetlenül ugyanezen időben az ékírások magyarázásának hasonló alapelveit állapította meg.

nek az villant meg az eszében, hogy a Genesis némely korai része talán éppen babyloni forrásból származott. E kérdés 1872-ben nyert megoldást, mikor a már néhai Smith György egy olyan eposz felfedezését jelentette, amely nyilvánvalóan a Noé-féle vízözönnek volt a prototypusa. A haladás ezután gyors tempóban ment. A Genesis első tizenegy fejezetében az emberinem korai történetének jó része a mezopotámiai általános eszmekörre útal. Az igaz, hogy az édenkert történetét még nem sikerült kiásni az ősi sírokból; de itt vannak a kanaáni kultura gyökérszálai; itt vannak a homályos mythikus formák eredetei, amelyek Gunkel közelebbi kimutatása szerint olyan fontos helyet foglaltak el a keresztény apokalyptikus várakozásokban; itt vannak az ének és ima, a bűnös vallomása s az igazságos ember vágyódása; itt a törvények, mint a csak újabban felfedezett Hammurabi codexben is (2285—2242 Kr. e.), melyek oly szokatlanúl hasonlítanak a régi héber szokásokhoz. Az Exodus XXI—XXIII. fejezetében található »Rendeletek« mintájára a babyloni törvénykönyv is isteni eredetű: a király úgy van feltűntetve, mint aki Sámás-tól, a napistentől kapja a könyvet. Itt is megtalálható a templom és ritus, a papi rend és az áldozat s a kinyilatkoztató Isten alakja, kinek neve újból feltűnik a Nebo hegyén s ki rokon Izrael »prófétájá«-val. A valamikor önmagukban állóknak vélt ószövetségi nyelv, történet és vallás most saját maguknál sokkal régebbi elme-termékekkel és életszokásokkal viszonyúlnak. Az ékíratos felfedezések megerősítették a tudomány amaz eredményeit, hogy Adám és Éva története egyáltalában nem való esemény tényleges leírása és a theologusokra hárult, hogy amint tudják, úgy egyeztessék a való tényt a kinyilatkoztatás elméleteivel

A kutatás ezalatt magában Palestinában is folyamatban volt. A héber törzseknek Kanaánba való bevonulása előtt az ország tele volt kis városokkal. Lakóik letelepedve már rég

felhagytak volt a nomád élettel. Földmíveléssel foglalkoztak, kereskedelmet űztek s évközi vallásos ünnepeiket megülték. Az ősi városok helyének, mint amilyen Gezer és Taanach is volt, a kutatása, valamint a földközi tenger hosszában a phoeniciai gyarmatosok házaiból összegyűjtött felíratok mind azt bizonyították, hogy bizonyos szempontból szoros viszony volt Izrael és Kanaán vallása között. Mindkettőnél közös typusú oltárral s áldozati állatokról szóló jegyzékkel találkozunk. Ilyenformán nem kell csodálkoznunk, ha közös tárgyú vallásos anyaggal rendelkeztek, amely a két folyó tartományában sokkal régebbi anyaghalmazból vált volt ki. Sok a megoldásra váró problema Izrael hitének fejlődését illetőleg ama pontig, mikor aztán Ámos és Ézsaiás a héber próféták hatalmas sorát megnyíthatták. A mai időkben azonban minden évtized nagyban gyarapítja tudásunkat s a tudós gyakorlott szeme tisztábban látja a múltat.

2.

De mit szóljunk Egyptomról, amellyel oly gyorsan iparkodtak egyes régi kutatók a Mózesnek tulajdonitott intézkedések részleteit összeköttetésbe hozni. A kutatások ez irányban is eredménnyel jártak, mert egy egész civilizátiót tártak fel. Az ősi egyptomit pályafutásának minden fázisán át, követni tudjuk. Játékszerei — még a kicsiny fa krokodilusai is harapásra kész állkapcsaikkal — megtalálhatók muzeumainkban; népviselete, szerszámai, házai, kertjei, szórakozásai, foglalkozásai, mathematikai problemái, regényes elbeszélései, imái . . . mind, mind ismeretesek előttünk. A templomok és sírok feltárták titkaikat s a régi egyptomi élet változatos panorámája a görögnél, vagy rómainál határozottabb tisztasággal tárúlt szemünk elé. Száz évi szakadatlan munkának meglett a maga jutalma. A fölfedezések a híres Rosetta-kő fölfedezésével I. Napoleonnak Egyptomba való expeditioja al-

kalmával 1799-ben kezdődtek meg. Az a kő a ptolemaeusi korból egy rendeletet tartalmaz egyptomi (hieroglifa és demotikus) és görög irással. Dr. Joung Tamás angol orvos találta meg az egyptomi írás olvasásához a kulcsot, aki a Ptolemaeus nevet kitalálta s a hieroglifák olvasásának vezető elveit megállapította. Az ő nyelvészeti tudása azonban igen tköéletlen volt ahhoz, hogy nagyobb eredményeket érjen el s Champollion kiváló francia tudós kezdte meg 1821-ben ama közlemények sorozatát, melyek biztos alapokra fektették az egyptomi nyelv grammatikáját s a szavak rokonságának megállapítását.

Ez időtől kezdve a fölfedezések terén szorgos munkát fejtettek ki. Szövegmásolásokat végeztek, fordításokat kíséreltek meg s az egyptomi pantheonban a szokatlan formakeverékek bizonyos határozott alakot öltöttek. A kútatók megréműltek az előttük feltűnő zavaros problemák miatt. Bizonyos fajta, quasi-pantheistikus titokzatos-spekulatiok voltak folyamatban az állatimádás hanyatló typusai mellett. A fejletlen állapot dúrva maradványai fejlett eszméket takargattak. Egy időben csaknem bizonyosra vették, hogy eme fönséges kifejezés eredete: »Vagyok aki vagyok« (Exodus 3^{14}) visszavezethető az egyptomi nuk pu nuk formulára; a legjobb egyptologusok azonban régen lemondtak emez azonosításról. A legnagyobb érdeklődés talán az iránt a nevezetes könyv iránt volt, amelyben a Nilus melletti lakók túlvilági hite volt leirva s a mely a léleknek az alvilágon keresztül vezető kalandos útjáról regélt.

A halott könyvének másolatai Európának csaknem minden főbb múzeumában megtalálhatók s csaknem mindenki ismeri »a két igazság termében« tartott híres itélet jeleneteit. Néhai Dr. Beach angol tudós birkozott meg először a varázsigék és vallomások és kiváló gyűjteménye lefordításának nehézségeivel. A varázslat és erkölcs itt érdekesen társúlva

fordúl elő. De aki állott valaha az egyptomi nagy sírok bármelyikében, mint a milyen pl. az I. Seti-jé a Ramesek kegyetlen atyjáé s látta az itélet ünnepélyes megjelenítését, a beatitudót és végitéletet, mely a meghaltnak sorsát jelezte: önkénytelenül fölmerül előtte a kérdés, hogy mért nem látjuk Izraelben ez eszmék semmi nyomát? Egy héber régiségekkel és vallással foglalkozó kutató se fordúl ma Egyptomhoz megfejtés céljából. Senki sem kisérelné meg a tíz parancsolatban foglalt erkölcsöt összeköttetésbe hozni a léleknek Osiris szentélyénél a 42 bíró előtt tett vallomásaival. Az egyptomi szent hymnusoknak némelyike jóval még az Exodus előtt a mózesi kornak törzsi szokásainál sokkal haladottabb felfogást árúl el. Izrael azonban az említett korban a vallásos fejlődésnek olyan csirájával rendelkezett, ami Egyptomból hiányzott, amelynek ősi hite kezdetben úgy tűnt fel, hogy a modern vallásban csak igen kevéssel játszik több szerepet, mint amennyire azt Isis és Horus, másfelől pedig a Szűz és a gyermek párhúzamai,* vagy pedig Ani papyrusán a lélek mérése s Párisban a Notre-Dame nyugati portáléjának a tympanum-án egy hasonló szobor jelzik. Az újabb kutatás még csak most kezdte gyanítani, hogy milyen magasabbrendű befolyással járúlt az egyptomi theologia az osirisi feltámadás mysteriuma, avagy a jánosi Ige tanához hasonló tan által ahhoz, hogy a keresztény mezőn rokon eszméket ébresszen fel.

3.

Mialatt Júda fiai a fogság prófétáinak ízzó szavait hallgatták, addig új mozgalom vált érezhetővé északkeleten. 583-ban, Jeruzsálem elbukása után három évvel Zoroaster, a nagy reformátor 77 éves korában meghalt.* Tanításai a gö-

* V. ö. Sharpe Sámuelnek az egyptomi mythologiáról és egyptomi kereszténységről szóló kis értekezését (Egyptian Mythology and Egyptian Christianity, p. 85).

rögök érdeklődését fölkeltették, kik már a Kr. e. IV. században ismerték a jó és rossz hatalmak összeütközésének, a jó végső diadalának, egy általános feltámadásnak, a Hades megsemmisülésének s az örök boldogságnak főbb fogalmait egy földön, ahol az egyetemes érintkezést a hegyeknek a síksággal egyenlővététele fogja megkönnyíteni. Ez eszméket tartalmazó szentíratok Európában Zend Avesta néven ismeretesek, amelyekre vonatkozólag egy csoport modern tudós odaadó buzgalommal előre nem remélt érdekességű tanoknak egész sorát hozta napvilágra. 1723-ban egy kéziratot adományoztak az oxfordi Bodleian könyvtárnak, a könyvtáros azonban nem tudott okosabbat tenni azzal, mint hogy egy vas lánccal a falra akasztotta. 1754-ben Duperron Anquetil-nek, a fiatal francia tudósnak érdeklődő buzgalmát sarkalni kezdte egy pár levélnek a másolata. A következő évben, mint a francia kelet-indiai társaság szolgálatában álló hajós, Indiába utazhatott s kilenc évi kalandozás után értékes kéziratok birtokában tért vissza. Ezek közt voltak a parsi-k szent könyvei is. 1771-ben vette magának a bátorságot, hogy megjelentesse a Zend Avesta francia fordítását. Azt azonban még nem kísérelték meg, hogy a szöveget kiadják. 50 évnél több idő telt el, amíg 1826-ban Rask bebizonyította, hogy a Zend a Sanskrit-tal rokon s így teljesen eloszlatta azon kétségeket, melyek Duperron munkájához fűződtek. Burnouf Jenő kiváló tudós mérhetetlen munkát fordított e nehány szöveg első kiadására és megalapította az Avesta philologiai tanulmányozását. A század második fele már látta a magyarázás biztos megalapozását s a tanok főbb vonásai már tisztán állanak előttünk. Zoroaster tanításai bensőséges ethikai jellegükkel egyszerre vonzalmat keltenek az Ószövetség kutatójában, ki lépten-nyomon olyan eszmékre bukkan, melyek meg-

* Jackson Williams A. tanár: Zoroaster, 1899. 127. l. A dátum ilyen késői időre való helyezésének megvannak a maga nehézségei.

találhatók a Zsinagóga későbbi tanításaiban is. Ilyen pl. a »jó elme«, egy bizonyos faja a Szent-léleknek, akit úgy fognak fel, mint egyikét ama hat »halhatatlan szent«-nek, kik Ahura Mazdá-nak, a minden bölcsek urának a trónját veszik körül. Ilyen »az ország« angyala, egy másik e szent csoportból, melyre vonatkozóan ezt olvassuk: »Az ország az Ahuráé«, »mi dicsőítjük a jó országot.« Az igazi vallás elfogadása annyi, mint »az országot Ahurára bízni«; és továbbá: »aki a szegénynek segedelmet nyújt, az országot az bízza Ahurára,« A végső dolgok nagy tervének részleteivel e helyen nem foglalkozhatunk. Ezek magukba foglalják a halál utáni ítéletet, a jó gondolat, jó szó, jó tett sorozatos mennyeire vonatkozó döntésekkel együtt és az ének honát, vagy a végtelen világosságot, avagy pedig ezeknek megfelelő ellentétét, a rossz gondolat, rossz szó, rossz tett poklait és a végtelen sötétséget — a végső feltámadást s a családok újból való egyesülését, mely a nagy vég kezdete, v. a világ haladásának okozója« — a rossz hatalmaknak félretolását és a világ megnagyítása végett a pokol visszaszorítását — midőn a világ örök halhatatlanságot nyer s a hívek mennyei Urokkal teljes közösségbe kerülnek. A föltámadás tana az Ószövetségben határozott formában nem található meg egészen a Makkabeusok korában a Dániel könyvéig, ahol a szenteknek osztályrészül jutott ország fogalmával jut összeköttetésbe. E nagy remény Palesztinában ama sorozatos könyvek útján fejlődik ki, melyek Énochtól kezdődőleg régi szent neveket viselnek magukon. Ez eszmék az Újszövetségben végigvonúlnak a három első evangeliumon s a Jelenések könyvében a legteljesebb kifejlődést érik el. Mennyit köszönhettek az utolsó dolgokról való zsidó várakozások a régebbi felfogásnak? A gondolat terjedése szükségszerűen homályos; de ebben valamint a későbbi Zsinagóga irodalmában található tanoknak is a perzsa eszmékkel kétségbe nem vonható rokonsága

ama lehetőség mellett szól, hogy Izrael képzeletvilágának az alakításában ismeretlen, régi befolyások érvényesültek s ez a képzeletvilág máris prófétai eszmékből merítette azt, hogy Istennek milyen céljai vannak népével és az emberiséggel.

Nagy Sándor Kr. e. 333-ban legyőzte Kodomannus Dariust s Ázsia megnyílt ama görög befolyás számára, mely még észak-nyugati Indiában is kimutatható. Hatott-e e befolyás Izraelre is? Nagy számú zsidót vittek át Egyptomba s bevándorló görögök kerültek Palesztinába. Ezek ott városokat és templomokat építettek, új szokásokat honosítottak meg, színházat és gymnasiumot létesítettek; vajjon nem vitték-e magukkal az is koláknak valamilyen fogalmait is? Midőn Zirkel 1792-ben a »prédikátor« mondásaival kapcsolatban fölvetette a kérdést, feleletet nem kapott; kérdésére sem héber, sem görög oldalról nem tudtak kielégítő választ adni. De a görög történet, bölcselet és vallás kutatása az utolsó században éppen olyan sikerrel folyt, mint akár a biblia tanúlmányozása. Ma már valószínű, hogy a példabeszédek könyvében a bölcseség megjelenítésében görög befolyással állunk szemben. Az is csaknem (ha nem egészen) bizonyos, hogy e befolyás hozta létre a Prédikátor némely kifejezéseit is. Lehet, hogy az Orphicus tanoknak valamelyes távoli visszhangjával találkozunk a zsidó és első keresztény felfogás kereszteződésénél az istentelennek a túlvilági sorsára vonatkozó hitet illetőleg Még sohasem áll tisztán előttünk, hogy a görög beszéd és cultura mennyire honosodott volt meg Palesztinában. De a zsidók legfőbb tanácsának görög neve volt (Sanhedrin=Synedrion). Görög építészeti műszavakkal illették a csarnokot és a templom oszlopsorát, s a Zsinagóga szószékét (Bema) is görögűl hívták. Hasonlóképen sok népies név is görög volt, mint pl. Jézus tanítványai közül Filep és András.

Ennél sokkal fontosabb szerepe van a hellén befolyásnak és a görög gondolkozásnak a primitivus keresztény-

ség fejlesztésében, alakításában, mely alkalmassá tette a palesztinai tanítást arra, hogy az európai hit kifejlesztésében döntő szerephez jusson. A hellenismus szó, amint ma értjük, gyüjtő név, amely felöleli a Földközi tenger keleti részén elterülő országok széleskörű és változatos életét, ahol a görög nyelv el volt terjedve. — s több vallást és bölcseletet foglal magában. Egyptom és Nyugat-Ázsia cultusai kezdtek elterjedni országról-országra s befészkelték magukat még Görögországba és Itáliába is. Osiris és Isis, Adonis és Attis s mindenek felett a sugárzó »Barát«-nak, Mithrá-nak a ritusaihoz hasonlók könnyen találhatók a kereszténységben is. Másfelől pedig a stoicus tanítók, kik a természetben levő rationális alapelemre hivatkoztak, magasztos erkölcsi felfogásukkal s világpolgári eszményeikkel könnyen meghallgatásra találtak az olyan művelt egyéneknél. mint az Alexandriai Philó és egyengetvén az útat az Apostolnak a pogányokhoz szóló evangéliumában talalható egyetemes eszmékhez. Az igazság az, hogy a Synopticus evangeliumokban sok olyan alakulat található, ami nem tartozik többé a mának a vallásához. E nehézség valóban érezhető volt a Jézus halálát követő száz éven belől s szükségesnek bizonyúlt, hogy Jézus életét újonnan alakított feltevések közt adják elő s őt magát egy hatalmas görög eszme fénykörébe állítsák be. Életének ilyen beállítása s a negyedik evangelium tanítása csaknem teljesen elveti azt a színteret, a melyben a három első evangelium illeszté az ember fiának folyamatban levő eljövetelét. Eltekintünk az időnek ama korra való felosztásától, amely *most van* és amely mindenféle katasztrophális jelenséggel és isteni beavatkozással *eljövendő* s vesszük a világrend görög eszményét, melyet a XIX. sz. tudománya olyannyira szorgalmazott. Azt látjuk, hogy Platontól épen úgy tanulhatunk, mint Pál apostóltól és értékelni tudjuk Alexandriai Kelemen széles látókörét, aki azt mondta, hogy a Törvény volt a zsidóknak

Krisztushoz vezető gyámoluk, a bölcselet a görögök számára ugyanazt a szolgálatot tette.

III.

Kelet szent könyvei.

Azt mondják, hogy Phalereus Demeternek, aki Alexandriában Philadelphus Ptolemaeus udvarában könyvtáros volt a Kr. e. III. század közepén, az a merész gondolata támadt, hogy egy olyan gyűjteményt kellene létesíteni, melyben a világon található minden könyvből volna. Eusebius és Epiphanius keresztény írók azt tartották róla, hogy neki különös vágya volt az ethiopiaiak, hinduk, perzsák, elamiták, babyloniak, cassyrok, chaldeaiak, rómaiak, phoeniciaiak, syriaiak és görögök szent könyveinek az összegyűjtése. Eme felsorolásban a jó egyházi atyákat kétségtelenül félrevezette rhetorikai buzgalmuk. Az itt jelentkező eszme azonban igen érdekes. Időszámításunk első századában a tudomány világa mellett művelődött legjobb elmék tudták azt, hogy a legkiválóbb vallási és erkölcsi tanítások némelyike különböző formában sok emberfajnak közös birtoka volt. E tény azonban távolról sem izgatta felfogásukat s megérdemelte, hogy inkább örömmel üdvözöljék. Jézus alázatos tanítványa akárhol tudta értékelni az igazságot; Justinus, a mártyr így nyilatkozott: »az emberek között bárhol, akármi jó hangzik el, az nekünk kereszténveknek mind sajátunk.« Az ős kereszténységnek a pogány hitfelfogásokkal szemben tanúsitott szabadelvű és sympatheticus felfogását ellenségeskedéssé és bizalmatlansággá változtatta a görög kultura hanyatlását követőleg a tudomány határainak korlátozása, valamint az a merev orthodoxia, mely az Egyház és a világ közt válaszfalképen emelkedett. A helyzet nem javúlhatott egészen a XVIII. sz. ama hatalmas mozgalmáig, amely egyfelől a francia forrada-

lomban, másfelől a német bölcseletben jutva kifejeződésre, az elménék az Egyház uralma alól való felszabadítását célozta. Angliában is megakadályozott az evangelikus pártnak hatama minden ilyen irányú nagyobb haladást, jóllehet az angol tudósok Indiában nagy gyorsasággal hoztak napvilágra olyan tényeket, amelyek arra voltak hívatva, hogy nagyobb mértékben befolyásolják a népies theologiát. Már is láttuk, hogy a múlt században Egyptomban és Mezopotámiában egy nagy vallásos irodalom gyűjeményei kerültek napvilágra; az oxfordi egyetemnek jutott osztályrészül, hogy — fölülmúlva Demetrius törekvéseit — Kelet szent könyveit Müller Miksa kiváló irányítása mellett angol fordításban a föld kerekségén angolúl tudók számára hozzáférhetővé tegye (1876—1900). Ez összes szent könyveknek egy világrész a bölcsőjük: Arábiának megvan a maga Koran-ja, Perzsiának a Zend-Avestaja, Indiának és Chinának pedig töméntelen mennyiségű, terjedelmes canonikus irataik. De Ázsia ezeknek a közös otthonuk a Vöröstengertől az Északi Csendes Óceánig. Minő fölfedezések tettek lehetővé ilyen fokú haladást? A modern tudományos eljárás nagy haladását jeleznünk kell legalább egy pár szóval.

1.

Indiában a jezsuita missionariusok tanulmányozták legelőször a bennszülöttek különféle beszédeit s megállapították, hogy a mai nyelvek mögött egy ősi nyelv lappang, mely bámulatos hasonlóságot mutat Déleurópa nyelveihez. A jezsuita tudósítások azonban nem vonták magukra a figyelmet s haladás nem volt eszközölhető mindaddig, amíg ott angol fegyverek angol kormányt nem létesitettek s ennek szolgálatába angol tudósok nem állottak. Az első lökést az adta, hogy Jones William vezetése mellett kiváló munkatársak segítsége folytán 1784-ben megalakúlt a Calcuttai Ázsiai

Társaság. A híres Bhagavad Gitá-nak, a »Divine Lay«-nek, melyben a brahmanismus szellemi bölcselete a legjellemzőbb költői kifejezést nyer, első fordítása a következő évben jelent meg. Az Ázsiai kutatások (Asiatic Researches) gyors egymásutánban ismertették meg az angol kutatásnak a hinduk ősi irodalmára, hitére és szokásaira vonatkozó eredményeit. Mindazonáltal már régen Európa lett az érdeklődés központja és Schlegel Frigyes indította meg a nyelvtudományi kutatásokat »Az indusok nyelve és bölcselete« (The language and Wisdom of the Indians) c. művével 1808-ban. Ettől kezdve Németország vezetett a philologiai kutatásokban, melyek elmaradhatatlan feltételei minden történeti nyomozásnak. A nyelvek osztályozásai s az ezektől függő ethnologiai elméletek nem tartoznak tulajdonképen az összehasonlító vallástudomány terűletéhez Mégis természetes volt, hogy a figyelemnek a nyelvészeti részletre való összpontosítása késleltette a szent szövegek föltárását és a Rig Veda editio princeps-ének első részlete a század első felének utolsó évéig meg nem jelenhetett, mikor aztán Müller Miksa kiadta 1849-ben.

Ma már mindenki hallott emez ősi hymnusokról, melyeket a hinduknak Arya ősatyáik énekeltek, kik északnyugat felől nyomúltak Indiába. E hymnusok ama különböző istenekhez voltak intézve, kikről azt hitték, hogy a természet tényked hatalmasságai s néha igen komoly kisérletek vannak téve e hymnusokban arra, hogy az isteni egységet valamelyes homályos alakban feltűntessék. Ismeretesek az ők egyszerű társadalmának főbb vonásai, mielőtt a kaszt modern alakjában jelentkezett volna, vagy pedig a kizárólagos természetű hierarchia követelményei határozott formát öltöttek volna. Az is ismeretes, hogy ez a szó Veda, mely egyszerűen tudás-t jelent, hogyan vált amaz óriási irodalom kifejezőjévé, amely ezen értékes költemények körül keletkezett. Ezek közül három csoport a legfontosabb. Az elsőben az áldozati ritusról szóló

értekezések (Brahmana-k) vannak, melyek leírják a megfelelő ceremoniális rendet, s előadják a különböző rendek, v. papok feladatait. Ezek gyakran telve vannak fárasztó és kicsinyes részletezéssel; terjedelemre nézve a Leviticusnál sokkal nagyobbak, inkább a talmudi ismeretek késői gyűjteményeihez hasonlítanak; de a hagyományos ritusok körül keletkezett mindenféle mythicus lerakodást tartalmaznak. Az áldozatok mystikus és unikumszerű elméletével találkozunk bennük s a papi hagyományokat illetőleg páratlan gyűjteményt szolgáltatnak nekünk. A világi ember kötelességeit a szent törvény könyvei fejtik ki, melyek India különböző részeiben létezett társadalmi állapotokról igen értékes tudósításokat közölnek. E törvények kodifikálása talán már a Kr. e. V. században megkezdődött volt különböző iskolák kebelében; de a legkitűnőbb és legismeretesebb, a Manu törvénykönyve a mi időszámításunk korában s akkor is csak számos nemzedék múltával jutott teljes kiformálódáshoz. A bölcseleti okoskodások kezdetei bizonyos tanúlmányokban Upanisad-ok néven a Brahmana-k némelyikéhez fűzve, voltak összefoglalva s az igazságnak olyan emberek által való gyanítgatásait tartalmazták, akik lemondtak a háztartás kötelességeiről, még talán a szent tűz szolgálatáról is s kimentek az erdőbe, hogy koldus és vakbuzgó életet éljenek. Ezen kívül a legkorábbiak a budhismust megelőző korhoz tartoznak s ama primitivus hitről szolgáltatnak adatokat, melyszerint az élet a Karma, vagy a Tett törvényének alávetve, létezések sorozatában jut kifejezésre. E munkák közül sok megjelent fordításban Európában s e különböző fajta vallásos irodalomnak példányai megtalálhatók Kelet szent könyveiben.

Azonban mindez csak a kezdet volt még. Az ősi hagyományok derengő homályából kolosszális elbeszélő művek emelkedtek ki, melyek valódi tárházai voltak a hit sokféle változatának; továbbá bölcseleti rendszerek, melyekben a

lehető legmerészebb okoskodás keresett védelmet a brahmani orthodoxia redői között; valamint azon képzelődések gyűjteményei is, melyek részletesen tárgyalják a Világegyetem alkatát s amaz örökös folyamatokat, melyek végbemennek annak elmúlása és megújúlása alkalmával. Talán az volt az egészben a legérdekesebb, hogy a vedic hymnusoknak csalhatatlan tekintélyt tulajdonítottak, sőt többet: örökéletet. Ama sajátos költemények, melyeket a rég szokásban lévő brahman tanítások átadtak az egymást követő századok fiainak, egy éztékfeletti világban örökké létező eredetieknek a másolatai voltak. Ott szemlélték azokat a »látók«, kik először keltették életre a földön; de nem holmi irodalmi szerkesztéssel, hanem onnan felülről az eredetí minták után bizonyos fajta szellemi átültetés útján. Különös párhúzam ez a hit mezején, mely azt eredményezte, hogy a Zend Avesta eszményi lényege a hívők imádása tárgyává váljék, vagy viszont azt erősítgette, hogy Isten mielőtt teremtette a világot, ama Törvénybe tekintett, melynek földi formáját Mózes a Sinai hegyen később népének ajándékozta. A Veda csalhatatlanságát s transcendentális létét a bölcselet nevében kiválóan okos érvekkel védelmezték. Amidőn azoban a Bibliának is hasonló csalhatatlanságot tulajdonítottak, nem leit-e nyilvánvaló, hogy mindkét követelmény az emberi elme közös törekvéseiből fakadt s így egyik sem lehetett valóság.?

2.

India chronologiája nagyon zavaros, mivel a korai időkre vonatkozólag semmi bizonyító emlékei nincsenek s irodalmából pedig hiányzik a történeti érzék. Azonban még sem vagyunk megbízható adatok teljes hiányában. Az Ázsiai Kutatások-nak 1801-iki kötete egy oszlopfelírat másolatát tartalmazta, mely oszlopot Shah Firuz Delphibe szállított.

Hasonló jellegű más felíratok kerültek lassanként napvilágra különböző helyekről s Prinsep jelentette 1838-ban, hogy ő felfedezte az abc-t, melyen ezek írva voltak s olvasta azok tartalmát. Ezek Asoka híres felíratai voltak, kit gyakran neveztek a buddhismus Constantinusának. A kortárs Antíochusnak, Ptolemaeusnak s más görög hercegeknek az említése Kr. e. a III. század közepében állapította meg időpontjukat s így a korai buddhismus számára biztos alapot találtak, melynek adatait épen csak akkor hozták napvilágra. Colebrook figyelmét már is e kérdés felé fordította volt. Még 1804-ben írta atyjának Indiából: »Az utóbbi időkben meglehetős mennyiségű biztos és fontos adatot nyertem a buddhisták vallását és mythologiáját illetőleg. Amely vallás inkább el van terjedve, mint akár a kereszténység, akár a mohammedanismus, az arra vonatkozó minden adat fölöttébb érdekes. E különös információt, mihelyt annyi szabad időm lesz, ki fogom adni s az aztán meg fogja magyarázni mindama tudósításokat, melyeket Chinában, Japánban, Siamban, Peguban, Ceylonban és Tibetben nyertünk.« 20 év telt el mégis mielőtt valamelyes fontos felfedezést tehettek volna. Akkor egy fiatal polgárember Hodgson Bryan, Nepalban való tartózkodása alatt, hol a politikai kiküldötteknek segédkezett, Calcuttába továbbított mintegy hatvan kötetnyi kéziratot, köztük a buddhismus némely szent könyvét is sanskrit nyelven. A tudósok ama társasága azonban, melyet Jones William lelkesített egy nemzedékkel előbb, szét volt oszolva s csak 1882-ben adott a gyűjteményről leírást egy kiváló hindú sanskrit tudós, a néhai »Rajendra Lal Mitra«. Más kéziratokat Londonba küldtek, de azok is hasonló nemtörődömségben részesültek. Csak épen Párisban talált egy hasonló küldemény egy tudósra, aki értékelni is tudta azt s a nagy Burnouf Jenő »A jó törvény lotusa« (Lotus of the Good Law) c. fordításával megnyitotta a fejlett theista buddhismusnak a szívéhez vezető útat. Mi-

alatt Hodgson Nepalban dolgozgatott, Körösi Csoma, a kalandozó magyar tudós gyalog Tibetbe útazott és ott fölfedezte a középázsiai buddhismusnak hatalmas canonikus gyűjteményeit; ezalatt Dr. Schmidt 1830-ban Mongoliából jelentette, hogy ő amaz északi országban 218 buddhista mű fordításáról állapította meg az azonosságot, melyek Hodgsonnál megvannak nevezve. E tanulmányok azonban aránylag mind késői eredetűek voltak s a hit eredetére nézve nem nyujtottak igazi világosságot. A fejlődés következő lépése Ceylonból volt eljövendő. 1837-ben Turnour György közölte Ceylon »nagy krónikájának«, a Mahávamsa-nak az első harmincnyolc fejezetét páli nyelven. Abban el volt mondva a sziget korai legendás története, uralkodó házainak alapítása, a buddhista missiónak megérkezése Asoka király fia, Mahinda alatt és a szigetnek a buddhismusra való térítése. Buddha vallásáról e könyvből nyert kép meglehetős ellentétben állott azzal, amit a sanskrit forrásokból nyertek. Ekkor lett nyilvánvalóvá, hogy Ceylonnak is meg van a maga szentgyűjteménye a »Három kosár« (Three Pitakas, or Baskets) elnevezés alatt, amely Dr. Gorgelynek, a nagy tehetségű Wesley-követő missionáriusnak a figyelmét vonta magára. Hardy Spence, egy más missionárius alaposan elemezte Buddhának ceyloni beállítását és tanításait; de senki sem vállalta magára maguknak a páli szövegeknek sok munkát adó kiadását. Végre is egy dán tudós, a copenhágai Fausböll neki fogott a munkának. Az európai tudósok annyira el voltak foglalva a sanskrittal, hogy nekik semmi egyébre nem volt idejük. 1875-ben Childers tanár mégis kiadta páli szótárát; Oldenberg tanár négy évvel későbben (az Indiai Hivatal és a Berlini Tudományos Akadémia segítése mellett) megkezdte a buddhista rend erkölcsi vezérfonalának, a Vinaya Pitaka-nak a kiadását s Davids Rhys tanár 1881-ben egy Hibbert előadáson hírűladta a Páli-Szöveg-Társaság megalakúlását. Végre-valahára meg-

mozdultak Európa tudósai s a korai buddhismus szent könyvei (melyek Burmaban is, Siamban ís fennmaradtak) nemsokára teljesen nyomtatásba mennek át a pálmalevelekről.

A jelentőséggel teljes buddhismusnak alapos tanulmányozása föltétlenül igen mélyreható befolyást fog gyakorolni keresztény fogalmainkra. A Tanító Kr. e. 500 évvel a Ganges völgyében útazgatott s olyan életútat tárt az emberek elé, amelyen haladva, megszabadúlnak a bün hatalmától. A rólà szóló hagyományok halála után százötven esztendővel lényegileg már teljesen ki vannak alakúlva. Ezek szerint csodás a fogantatása, valamint a születése is. Neve napján egy tekintélyes brahman megjósolja eljövendő nagyságát. Midőn az igazság nehéz kutatásában foglalatoskodik, az élvezet istene megpróbálja letéríteni őt a kutatás útjáról, fejedelmi hatalmat igérvén neki. Ő az igazságosság országának megalapítását hírdeti s tanítványait kettessével küldi, hogy vigyék el izenetét az emberek minden osztályához. Maga is hirdeti az igét. Neki is van mondanivalója a földben rejtett kincsről. Ő is meg tudja gyógyítani a beteget s egyszerre ötszáz testvérnek ad enni egy kis süteményes kosárból. Egy tanítványa, midőn tanítását hallgatni megy, azt látja, hogy csolnak nélkül tud járni a folyón, melynek közepén a hullámok réműletbe ejtik a tanítványt, aki már-már sűlyed el . . . . azonban Buddhában örömmel és rendűletlenül bízik s szerencsésen a tulsó parta is jut. Buddha halála után három hónappal átváltozik, amit előre meg is jósol. Mindezt azonban úgy viszi véghez, mint *ember*. A korai buddhismus valójában nem is egyéb, mint erkölcsi művelődési rendszer, és az alapítójáról alkotott fogalom szorosanvéve humanitarius, jóllehet ő sok olyan képességgel bír, mit a nyugati gondolkodás emberfelettinek tart. De lassanként változás áll be. E folyamatnak részletei még mindig homályosak, bár az általános eredmény meglehetősen világos. Egy elmélet segítsége folytán,

mely a páli szövegekben a messiási várakozás bizonyos formáját viseli magán, Buddhát egy olyan lénnyel azonosítják, ki a szellemi bölcseleti iskolákban úgy van megjelenítve, mint a Magában-lévő, az Abszolut, az Örökkévaló. A történeti Gotamát, kiről azt hitték volt, hogy teljességgel megszűnt létezni s ki soha sem volt imádás tárgya, hanem csak odaadással emlékeztek meg róla: négyszáz v. még több évvel halála után úgy fogják fel, mint a Végtelennek és Örökkévalónak időbeli, földi formában való kinyilatkoztatását. Tanítványai minden időben megközelíthetik s ön-kinyilatkoztatásának célja, hogytanítványaiaz ő isteni természetének részeseivé válhassanak. Imádásban részesül; az áhitatos buddhista mennyei Urával élő közösségbe lépik imádozás, szentiratok tanulmányozása és szenthelyeken való elmélkedés által; és az evangelikus és katholikus keresztények némely vallásos élménye egészen hasonló módon ismétlődik meg »sub specie Buddhae«.

A buddhismus ilyen formában jut Indiából Chinába, Mongoliába és Középázsiába. A brahmanismussal hosszas küzdelmet folytat s eredeti hazájában végül eme régi küzdőfele diadalmaskodik. A hinduismus azonban, mely a buddhismus hanyatlása után a helyzet ura, nagyon különbözik ama vallásoktól, melyek keletkezését megelőzték. Új erkölcsi eszmék kifejlődésében Gotama nagy személyiségének befolyása mindenütt nyilvánvaló. A mások javáért való önfeláldozás fogalma, amely Buddha egész történetét áthatja, sokszor különös és fantasztikus formákban (nem tudhatni milyen módon) Visnura van átvíve. A világ jóléte érdekében ő is ismételten testet ölt. A buddhismus előtti brahmanismusban e gondolatnak nyoma sem található, ámbár e buddhista szövegek szerint brahman tanitók ismerték ez eszmét, anélkül — azonban — hogy azt Visnuval különösképen összeköttetésbe hozták volna. Ez leginkább kifejezésre jut a Bhagavad Gita-ban (Kelet

szent könyvei, 8. kötet),* mely a buddhismus hanyatlása után Indiában az áhitat classikus művévé vált. Itt a hit alapján nyugvó szellemi tudománynak egy tana jut kifejezésre és Krisna személyében egy imádási tárgy van felajálva a hivő számára egy Isten-alkotta emberben, aki őfelségét kegyesen érzéki formával ruházza fel, hogy igy még a legalázatosabb is ismerhesse és szerethesse őt. Azon igazán nem kell csodálkoznunk, hogy némely tudós azt vélte, hogy az Úr énekének szerzője ismeretes volt az Újszövetséggel.

Kelet szent könyvei nem foglalták magukban a későbbi középkori, vagy modern indiai vallásos mozgalmaknak egyetlen képviselőjét sem. Pedig ezek nagyon is figyelemre méltók. A reformátor újból és újból lépéseket tett az Isten egységének hirdetésére, az igaz imádás szellemi voltának hangsúlyozására és annak a kijelentésére, hogy a hindú és mohammedán etőtte egyenlő. Ramanand tizenkét tanitványt választott magának s köztük egy timárt, egy borbélyt, egy takácsot, félrevetvén mindenféle kaszt-megkülönböztetést. Kabir takács hymnusait (Kr. u. k. b. 1400) még sok vándor énekes zengi s követőinek száma jelenleg legalább is egy millió. Chaitanya, Orissa apostola (1486—1527), kit a XVI. századtól kezdve Visnu testet öltött alakjaként imádtak, kortársa Nanak (1469—1538), a Sikhek vallásának alapitója, kinek zsoltára (kilenc utána következőjével együtt) az Ádi Granth**-ban vannak összegyüjtve- és sok más kevésbbé hires a XVI., XVII. és XVIII.-ik században, le egészen Roy Rammohunig, Rámakrisnáig és Sen Chunder Kesub-ig a XIX században . . . mind arról tanuskodnak, hogy India is

*A kik angolúl tudnak, haszonnal olvashatják ennek a Barnett tanár féle kitünő változatát. Az Úr éneke cimen jelent meg (Templomi klasszikusok).

**Macauliffe E. C. ismertette meg a Sikhek közt végzett sok évi kutatása után az angolul tudókkal.

nagyon sok fenkölt szellemű vezetőt önfeláldozó áhitatos és Isten után vágyakozó, vallásos egyént termelt.

3.

1578-ban Ricci Máthé fiatal itáliai jezsuita Goába érkezett, hogy Keleten végzendő missionariusi munkája előkészitése céljából theologiai tanulmányait befejezze. Xavier Ferenc már is eljuttatta volt a keresztet Japánba, ki Riccinek születése évében a chinai tengerparton lelte halálát. Amiért Xavier meghalt, azt Ricci valósitotta meg. Igy kezdődött meg ama sok, az Egyházra nézve nagyfontosságú munka, mely feladatának tekintette a »Virágos föld« némely különleges jellegzetességének a feltárását. Ricci tanitotta a khemiát, mathematikát, valamint az evangéliumot is és a chinai nyelvet annyira elsajátitotta, hogy e nyelven irt »Az Isten igaz tana» c. tanulmánya a legjobb chinai munkáknak 160,000 kötetre terjedő gyűjteményében helyett talált magának! Az általa oly sikeresen végzett tanulmányokat utódai folytatták. Mialatt az angol egyház a persbyteriánusok kiszoritásával foglalkozott 1662-ben, Kian-Chang-foo-ban Da Costa atya, ama confucianusi tanulmány első szövegének s forditásának a kiadásán fáradozott, melynek cime »A nagy tanulás.« 1687-ben Párisban latinul jelent meg e három tanulmány: »A nagy tanulás«, »A középszerüség tana,« és a »Beszélgetések és társalgás« és pedig e címen: »Confucius Sinarum philosophus«.* »sive Scientia Sinensis latine exposita«. A középső birodalom jellegzetes tanitása ilyenformán jóval az előtt talált útat Európába, mielőtt az indiai gondolkozás kincsei föltárultak volna számunkra. A XVIII. század több ilyen irányú törekvésnek lehetett szemtanuja. Noel Atya 1711-ben Prágában »Philosophia

*Confucius Kong-fu-tse-nak latinositott formája s «Kong-bölcs»-et jelent.

Sinica« címen egy kivonatos gyűjteményt adott ki, amely részleteket tartalmazott a legkiválóbb bölcsektől a következő három kérdésre vonatkozóan: 1. a legfőbb lény, 2. a szellem tana és a halott tiszteletére vonatkozó ceremoniák, 3. az ember kötelessége egyfelől az egyén, másfelől a család és társadalom szempontjából. Prémare Atya egy chinai-latin szótárt állitott össze és Gaubil atya leforditotta az öt classikus mű közül az elsőt és legfontosabbat, a Su King-et, vagyis »A történeti okmányok könyvét«.* Más tudósok leirásokon és történeteken fáradoztak úgy, hogy a múlt században itthon működő Rémusat és Julien Stanislas kitűnő munkái biztos alapokra helyezkedhettek, valamint, hogy más kutatókat ne is emlitsünk, a helyszinén foglalatoskodó Morrison és Medhurst, Legge, Beal és Edkins angol missionariusok müködése is.

Confucius neve (Kr. e. 550—478) inkább az erkölccsel, mint a vallással áll szorosabb viszonyban. Ő nem vallja magát újitónak, vagy reformátornak. Azt tartják róla, hogy Ő gyűjtötte össze s adta ki a Su Kingben levő ősi tudósitásokat s a Si-ben található ódákat. Az uralkodói vallás még ma is ősi alapján nyugszik, t. i. az élő Ég és Föld fönséges rendjén, melyeket a mythologia házastársi viszonyban állit előnkbe. Confucius szerint az ember lelkiismerete az eme rendre való vonatkoztatás volt; minden képességnek megvolt a maga saját rendes feladata: a kötelesség teljesitése mind egyéni, mind társadalmi tekintetben ezen feladat felismerésében és betöltésében áll. Ő azonban nagyon jól ismerte az útban álló akadályokat. Midőn egyik tanitványa fölvetette előttc a kérdést, hogy egy szóban ki lehetne-e fejezni az ember egész életére vonatkozó gyakorlati szabályokat, eme hires választ adta: »Nem ilyen-e a *kölcsönösség* szava? Amit nem kivánsz, hogy mások veled cselekedjenek, te se csele-

*Később Medhurst és Legge ismét lefordította.

kedd másokkal.« Nagyon sokszor megjegyezték, hogy ez az arany szabálynak csak tagadólagos formája. Positivus alkalmazása azonban megvolt az ő elméjében, bár saját gyöngeségének tudata megakadályozta őt abban, hogy másoknak is kötelességévé tegye; mert midőn tovább ment, szomorú alázattal tette hozzá: »Négy dolog van, melyek egyikét sem, tudtam még megvalósitani. Még nem vagyok képes, hogy úgy szolgáljam atyámat, mint ahogyan elvárnám, hogy fiam szolgáljon engemet. Arra sem, hogy úgy szolgáljam uramat, ahogyan akarnám, hogy szolgám szolgáljon engemet. Még nem vagyok képes arra, hogy úgy szolgáljam idősebb testvéremet, mint ahogy szeretném, hogy fiatalabb testvérem szolgáljon engemet. Arra sem, hogy olyan példát adjak barátomnak, mint ahogyan én akarnám, hogy ő velem szemben viselkedjék.«

A tanult és geniális Dr. Legge még azzal is nagy szolgálatot tett, hogy a chinai classikusok kiváló kiadásában a Bölcs utódai közt elterjedt erkölcsi bölcselet késői változataiból nehányat vázlatosan ismertetett. Ott volt egyfelől Jang Chu alapelve: «Kiki saját magának«, másfelől pedig a Mih Teih-jé: »mindenkit egyformán kell szeretni«. Miért loptak a tolvajok s az államok miért viselnek háborút? Mindez a kölcsönös szeretet hiányának köszönhető. Hogyha ezt gyakorolnák, az erős többé nem zsákmányolná a gyengét, a gazdag nem cselekednék a szegény kárára, a csaló megszünnék élősködni a jámboron. De Mencius, (vagy Mantgse, Kr. e. 371-ben született) a Confucius tanát oly módon állitotta be, hogy az szoros hasonlóságot nyert a Butler emberi természet fogalmával; s azóta Confucius állandó befolyást gyakorolt a chinai gondolkozásra, a jólismert prófétálás szerint »egy trónnélküli király« büszke modorában. A vallás magasabb fogalmaival szemben való tartózkodása azonban nem akadályozta meg a Személyes Égnek tiszteletre méltó

tanát valódi theismussá való fejlődésében. A protestáns misszionáriusoknak 60 év előtt felmerült hires vitakérdése, hogy melyik az »Isten« szónak legmegfelelőbb szó a chinaiaknál, nagy mennyiségű anyagot hozott napvilágra, mely az ősi szövegeknek nagyon is elterjedt theistikus magyarázata mellett szólott. A Mémoires concernant les Chinois első cikkének szerzője nem járt rossz úton, midőn vallásukat így irta körül: »une Déisme avec quelques superstitions«.

A múlt század tudománya sokat tett Confucius tanának megvilágitására és még többet arra, hogy fölfedje a történetét és jelentőségét China más két vallásának: a taoismusnak és a buddhismusnak. Európában Franciaország vezetett, de ott a helyszinén Anglia. A jezsuita misszionáriusok máris ismeretségbe jutottak volt a Tao-te-King cimű találós kis könyvecskével, »az út és erény könyvével«, melyet Lao Tse-nek, Confucius idősebb kortársának tulajdonitanak. A jezsuiták nagyon örültek, hogy a katholikus igazság sejtelmeivel találkoztak benne és Amiot atya azt vélte, hogy Lav-Tse tanitásában megismerhető a Szentháromság három személye. Rémusat e könyvről egy hires értekezést irt, melyben azt bizonyitgatja, hogy Kr. e. a VI. sz-ben az eszmék vándorlásukban úgy elterjedtek itt és ott, hogy Izrael istenének szent neve IHWH átment a Kontinensen s a távol Kelet bölcseletében is meghonosodott. Tanitványa s a College de Franceban utódja, Julien Stanislas M. 1842-ben a szöveget forditásával együtt kiadta, a szentháromságra és a négy szent betüre való útalást azonban szép csendesen elmellőzte. Ehelyett egy aphorisma gyüjteményt jelentetett meg, melyek a Tav, az »út«, vagy »ösvény« központi fogalma köré voltak csoportositva. Ezt azóta mások lefordították (Legge fordítása a Kelet Szent Könyveinek 39. kötetében található) s némelyek, mint pl. Giles A. H. tanár is, hitelességét kétségbe vonták; de azt nincs okunk tagadni, hogy akár a bölcs kezei közül

került ki jelen formájában, akár, nem lényegileg az ő okoskodásaival állunk szemben. A Tao különböző szempontból tekinthető. Kívülről tekintve, az ama rendes út, melyet a Természet tapod naponkénti pályafutásában.* A világösszhang minden elemének összessége, amint az különösen az égi testek biztos járásában, az időszakok egymásután való következésében, az évkör állandó szabályosságában jut kifejezésre. De honnan jön mindez? A látható Tao mögött foglal helyet a névtelen, láthatatlan és nem hallható Tao, a titokzatos forrás, mely minden változásnak eredete. Minden dolog alapja az Abszolutum emez ősi alakjában van, s a bölcs ember célja, hogy ezt megismerje s eszerint éljen. Mert hiszen ez hallgatagon állandóan munkálkodik az egész természetet átható szüntelen energiaként, hol minden saját törvényének hódol. Nem siet, nem pihen, egyforma és állandó, saját magának semmit se keres, létrehoz, táplál, segit, megérlel, teljessé tesz, de nem követelődzik s magát soh' se dicséri. Ha igy minden dolognak megvan a saját, törvények szerint élő lénye, melyet megélnie elhivatása: mit szólhatunk akkor az emberről? Ő is a Taonak egy szerve. Az *ember* törvényét a *föld* kölcsönzi, a földét az *ég*, az égét a *Tao* s a Tao törvénye önmagában az, ami. Lao Tse igy ér el a bölcseleti belátás bizonyos nemével a végső egységhez, amely az égben, földben és emberben nyilatkozik meg. Az ég és föld ama két nagy jelkép, mely a világegyetem erőit összpontositja; ők nem lépnek közbe; minden tárgynak, legyen az a nap, vagy csillag, patak, fa, vagy madár, alkalmat adnak arra, hogy lényük benső célját valósitsák meg. Abban rejlik részrehajlatlanságuk s az ember jellemének is hasonlónak kell lennie; nem szabad, hogy személyes céljai legyenek. Lao Tse ilyenformán a nagyszerű rendből ugyanazt

*A szó *ösvényt* jelent és alkalmazható mezei csapásokra is, megkülönböztetve a nagy útaktól.

a tanúiságot meritette, mint Jézus a nap és eső egyforma jótékonyságából. »Sértést szivességgel viszonozz« — mondta Ő. Confucius számára e tan igen nehéz volt. »Mivel fogod viszonozni akkor a jót?« — viszontkérdezte ő. »Sértést viszonozz jósággal s jót jóval hálálj meg!« Lao Tse tanitványa Chwang-tse nem tartotta ezt elégségesnek. Ő igy szólt: »Az az erős, aki saját magát győzi le. A jóhoz jó volnék, de a nem jóhoz is jó azért, hogy jóvá tegyem. A magadban lévő világosságot használd látásod természetes tisztaságának megtalálására.«

A taoismus modern formái hanyatlottak az alchemiával való összevegyülés folytán, mely a bölcsek kövének a halhatatlanság életitalának phantastikus kutatását hozta létre; s a buddhismus befolyása még inkább módositotta eredeti jellemét. Erkölcsi tanitása azonban még mindig sok egészséges vonással rendelkezik, ha a Jutalom és büntetés nagyon népszerű könyve után itélhetünk, melyet először Rémusat, majd pedig Julien forditott le. E könyv célja, hogy érdemnélküli, jótéteményekben gazdag életet hozzon létre s kárhoztat minden önzést, hamisságot és kegyetlenséget, példákkal illusztrálván a támadás minden faját le egészen a fákon alvó madarak ijesztgetéséig s fészkük elpusztitásáig, v. pedig tojásaik összetöréséig. Ugyane typussal találkozunk az istenek legendáinak némelyikében, amilyen pl. »A Komor egek császárja.« Ez trónralépését a kincstár alapjainak a szegények, hontalanok, sánták és vakok közt való kiosztásával kezdi. Végül, jóságban a tökéletességig viszi, az égbe száll, hogy ott örökéletnek örvendjen. Nem sikerülvén azonban neki, hogy népét a bűntől és szomorúságtól megszabaditsa, nyolcszázszor száll le a földre, a közönséges néphez társúl s tanitja azt az igazságra. Majd ismét nyolcszázszor száll alá a betegek gyógyitása végett s ugyanannyiszor a pokolba, hogy ott megváltó kegyelmet gyakoroljon; negyedik esetben is ugyanannyiszor, hogy

az embereket a szenvedésben tűrelemre buzditsa s életét ismét átadja (a fájdalmaknak), hogy így az ő fájdalma sok sziv számára az öröm és igazságosság forrásává válljék. A taoismus itt már testvérvallásának, a buddhismusnak a nyelvén beszél.

A chinai birodalom vallásai közt a harmadik a buddhismus. A virágos országban alig találhatók nyomai Kr. u. 67-ig, bevitelét hatalmas misszionáriusi buzgalom követte, midőn a hindúk, parthusok, húnok s különböző fajú emberek, gazdag és szegény, fejedelem és koldus, az utazás bármilyen rettenetes nehézségeivel kellett is megküzdeniök, »égtek a vágytól, hogy megtéritsék a világot«. Majd ezzel ellenkező irányban jöttek a chinai útazó zarándokok Indiában végzett értékes megfigyeléseiknek följegyzéseivel, melyeket először Rémusat és Julien s később angol nyelven Beal és Legge útján ismertünk meg. Ezek összejárták a »világ tetejének« középső nagy pusztáit, átlépték a Himâlaya glecserjéit, hogy munkás éveket tölthessenek a nálandai egyetem tizezer hallgatója között, vagy pedig a buddhista tanulmányozás más központjaiban s hogy igy lassanként a sanskrit tanulmányozásában annyira haladhassanak, hogy képesek legyenek az igazságnak saját népükkel való közlésére. Hihetetlen mennyiségű följegyzéseikkel egyenesen colossalis eredményeket értek el. A bennszülött irodalmi munka sem volt elhanyagolva. A szent gyűjteményről szóló első chinai catalogus Kr. u. 520-ban 2213 különböző művet emlit fel. 520—1737-ig a canon uralkodói rendreletre mintegy tizenkét reviziónak volt alávetve. Az első nyomtatott kiadásnál Kr. u. 960—975-ig százharmincezer fatömbre volt szükség (kezdetben a chinai nyomtatásnál is, mint az európainál, nem mozgatható betüket használtak). A XVIII. sz.-beli kiadáshoz, elődjei példáját követve, a császár irta a bevezetést. India- Hivatali-Könyvtárának (India Office Library) gyűjteménye 1662 külön

cimet tartalmaz s Dr. Edkins számitása szerint a chinai canon 700-szor terjedelmesebb bibliánknál. A Chwang-Juan által eszközölt forditásban megjelent egyetlen sankrit csoport (Hiouen Tsiang, K. u. 629—645) Beal számitása szerint az egész Újszövetségnek 80-szorosa.

Ez óriási labyrinthusokat még a legszorgalmasabb tudósnak is igen nehéz bejárnia. Ama súgarak azonban, melyeket az elmélet és áhitat oldaláról Beal tanár, a gyakorlatot illetőleg pedig Dr. Edkins világitott meg: a lehető legtöbbet igérnek. A buddhismus Chinában a XIX. sz.-ban újból és újból támadásoknak volt kitéve, néha még üldözéseknek is, azonban újból és újból föléledt s hatalmát visszanyerte. A XIII. sz. végén keletkezett összeirás 42,318 templomról számolt be. A jelen uralkodóházból való második császár, Kang Hi (1661—1721), aki jezsuita irányitás mellett fegyveres sikereit odaadó irodalmi és tudományos kutatásokkal cserélte fel, megjelenttette a hires szent kiadványt (Sacred Edict), melyben a buddhismust erősen megfenyegette. E rendelet — amint mondják — még ma is érvényben, van sőt minden chinai város védő istenének templomában a helyi előljáró tisztviselők jelenlétében kéthetenként holdfogyta és holdtölte alkalmával a városi pap fel is olvassa.

A modern China borzasztó hanyatlása mellett szól, hogy a regi formulák igy meg vannak örökösödve még akkor is, mikor azok életereje már teljesen megsemmisült. Mint más vallásoknak, melyek csaknem 2000 évet éltek át, épen úgy a chinai buddhismusnak is megvannak a maga szektái, reformátorai, bölcseleti iskolái, kedvelt áhitatosságai. Ott van pl. a buddhista quietismus érdekes typusa, melyet az európai hitújitás kezdetekor Lo alapított. Neki nem kellettek ceremoniák, v. külső látványosságok. Tanitványai semmiféle imát nem énekeltek, tömjént sem égettek; hanem arra törekedtek, hogy a benső élet nyugalmát gyakorolhassák s

tisztelettel viseltessenek a mindeneket átható Buddhával szemben. Ott van továbbá a subjectivus idealismus, amely szerint minden tűnemény az elme megnyilvánulása s mely nem törődik ama nehézséggel, ahová e tan juttat, hogy t. i. amidőn egyfelől elismerjük, hogy az általunk ismert világ nem valódi, ugyanakkor az egész világmindenségre kiterjedően egy valódi Én létezését állítjuk. A Buddha az önmagában létező örökös Elme s minden csakis benne és általa van. Ott találunk egy másik mezőt, az Amitâbha-nak szentelt áhitatot ama reménnyel, hogy a nyugati paradicsom elérhető, ahol suly van helyezve a segítségül-hivásra, a meditálásra s a hitre. Amida Buddha neve alatt vezették be Japánba emez imádási formát s a XIII. században egymásután következő, nagy vallásos tanítók »a hit által való üdvözülés« tanává fejlesztették azt. A »tiszta ország igaz szektája«, mely emez alapelven épült fel, Japán buddhista felekezetei között a legnépesebb, legtanúltabb és legbefolyásosabb; s modern magyarázói szerint az evangelikus keresztény theismushoz hasonló. Ugyancsak a chinai buddhismus hozta létre egy bizonyos fajta női üdvözítőnek, »Kwan Jin«-nek szentelt ájtatoskodást Kr. u. 1412-ben. Japánúl Kwannon a női megfelelője a sanskrit Bodhisattvanak, kinek neve Avalokitecvara* beható vallomásaival, esdeklő imáival azért, hogy minden ember tökéletes bölcseséget nyerjen s minden teremtmény megszabadúljon az átvándorlás kényszerétől; ott vannak továbbá az újabb kornak a halottra vonatkozó különös ritusai, melyeknek buddhista vezetés mellett való végrehajtása úgy el

*Közönséges értelmezés szerint ezt jelenti: »Az úr, aki letekint«, t. i. az égből. Lásd azonban prof. de la Vallée Poussin cikkét a Hastings féle »Enc. of Religion and Ethics« II. kötetében. Felfogadta nagyon, hogy egymaga kerüli a végső békébe való megnyugvást s folytonosan újjászületik mindaddig, amig a legmélyebb poklok legelvetemültebb lényei is megváltva nem lesznek

van terjedve, hogy a modern megfigyelő az erre vonatkozó költségeket az egész birodalomban mintegy 32,000,000 fontra* becsülte.

A chinai három vallás sajátos helyzete lehetetlenné teszi, hogy bármelyik követőinek a számát is pontosan meghatározhassuk. Néha az egész lakósságot buddhistának számitják, mivel valószínüen minden család megünnepel valamelyes buddhista ritust. Az államvallás azonban (a nemzeti nevelés alapja) confuciusi s a nagy tömegek igen gyakran taoista« gyakorlatban társulnak együtt. A valóságban kölcsönösen kizárolagosnak a három közül egyik sem tekinthető. Huc apát megfigyelése szerint mikor idegenek találkoznak, megkérdik egymástól, hogy »melyik magasztos valláshoz tartoznak«. Az első talán confucius hive; a második taoista, a harmadik Buddha tanitványa. Majd mindenik el kezdi dicsérni a másik vallását s ezután karban megismételik: »Sokféle a vallás, az ész csak egy s mi mindnyájan testvérek vagyunk«. E felfogásnak sok százados története van. Amint egy kiváló buddhista tudós, Lu Sun Jang megjegyezte, a szekták tanitása »nem különbözik egymástól. Széles látókörű ember úgy tekinti őket, mint ugyanazon igazság megtestestesitőit. A szűklátókörű pedig csakis a különbségeket figyeli meg«. Aki a XX. században a vallások összehasonlitásával foglalkozik, ama széleslátókörű ember nyilatkozatát egy kissé korainak tarthatja. De ő föltétlenül közelebb van ama bölcseség szellemi valóságához, amely «minden korban magasztos szellemekben nyilatkozik meg s amazokat Isten bárátaivá és prófétákká magasztositja«.

4.

A Kelet Szent Könyveiben képviselt vallások közül idősorban Mohammed vallása a legkésőbbi. A világ nagy

*Békében 1 font 24 korona volt.

vallásai közt ez az egyedüli, mely nevét alapítójától nyerte; Islam, a rendes értelmezés szerint lemondást, vagy Isten akaratában való megnyugvást jelent. A valóságban a kegyes Moslem e helyettesítő kifejezést gyakran nem tartja elegendőnek. A hívőnek önmegtagadó akarata az igazságosságnak szentelt akarat s így a név mintegy magában foglalja ama magasztos célt, hogy az ég akarata a földön megvalósuljon. Ezek vannak eredetileg a Koránba letéve; szivükben ezeket hordva, indultak el győzelmi útjokra ama szenvedélyes missionáriusok az első időkben. Az Islamot Európa kapuitól kétszer térítették vissza. Kiindulva az Atlanti óceán partjaitól, elterjedt a Malay szigettenger szigetei között s Bagdadtól Delhiig, vagy Cordová-ig művelődési központokat hozott létre; ma pedig nyugatafrikai négereket s a távoli kelet virágos országaiban lakókat toborozza fegyvereivel. A mohammedán mozgalomnak a múlt században való felújúlása a világvallások újkori mozgalmainak egyik legérdekesebb jelensége. Hogyan kell tehát azt megitélnünk? Vajjon jót, vagy rosszat jelent-e?

A próféta korábbi felfogását és hitét természetszerűleg módosította az egyházi befolyás, amellyel való összeüfközés folytán a leggyönyörűbb tartományok mentek veszendőbe, a Crusadok alatt. Spanyolország culturáján s annak arab tanítóin keresztül Aristoteles megtalálta útját a középkori Európa értelemvilágához s a bölcselettel karöltve járt a geometria és orvostudomány is. A próféta azonban a Krisztus hatalmas ellensége volt, s a kereszténység megremegett, midőn IX. Gergely pápa II. Frigyes császárt, a kiváló, de rationalista uralkodót azzal vádolta meg, hogy Mózest, Jézust és Mohammedet »a három csalónak« nevezte. Az Islám alapítóját már régen illették e névvel. Konstantinápoly bevétele után a katholikus irók ezt természetesen hangsúlyozottan emelték ki, s valószinűen még mindig ama jelleggel bír, hogy a missio-

narius szemére lobbantják. A XVII. sz. tudósai azonban öntudatlanúl új megitélés alapjait rakták le. A nagytudású Pococke Oxfordban közölni kezdte az arab történetirók szövegeit, az ő példánya egyike volt ama két műnek, melyek arab betükkel legelsőknek jelentek meg az egyetemi nyomdában. (1648) Hottinger Zürichben ugyane munkával foglalatoskodott; Andrew du Ryer francia consul Egyptomban a Korant saját anyanyelvére fordította, mialatt Maracci olasz pap, — ki valamikor XI. Innocent pápa gyóntatója volt — az eredeti szöveget közölte latin fordításban, magyarázó jegyzetekkel és cáfolatokkal kisérve Paduában 1698-ban, és később Hollandia és Németország Reland és Reiske útján friss anyaggal bővítette e tudományos készletet.

De az Islám még mindig egyházi átok alatt állott. Alapítóját Dr. Herbelot »eme hires csaló« kifejezéssel illette. Egy másik oxfordi orientalista, Prideaux Humphrey (később norwich-i dékán) egy tanulmányt irt a prófétáról, melynek nézőpontja a címből kitűnik: »A csaló igazi természete teljesen kifejtve Mahomet életében, 1697« (The True Nature of Imposture Fully Display'd in the Life of Mahomet) E könyv csakis goromba lehetett s nem csodálkozunk, ha a könyvkereskedő kinek a munkát felajánlották, azt jegyezte meg, hogy »szeretné ha egy kissé több szellemesség volna benne.« Sale György, kinek a Korán fordítása, mely a következő század angol tudománya számára alapúl szolgált, 1734-ben jelent meg, másképen itélte meg a dolgot. Voltair szemében a próféta nyilatkozatai nem látszottak »nevetséges kijelentések gyűjteményénél« egyébnek s szerinte Mohammed maga csakis »ravasz szédelgő« volt. A francia szabadgondolkodó többrebecsülte Confuciusnak inkább tartózkodó modorát, ki csakis az észre hivatkozott, s nem tulajdonított magának égi-ihletet és sem hazugsághoz, sem kardhoz nem fordult. A Bayle Szótárában levő cikken ehhez hasonló elítélő hang vonul

végig. (Általános Szótár címen angolra fordították Bernárd és mások, VII. k., 1737), mely gondosrn kidolgozott s ma is élvezhető áttekintését adja az egyházi előítélet hiábavalóságainak és (tegyük hozzá) a mohammedán kitalálások bolondságainak. Franciaország azonban ismét komolyabban látott a dologhoz Gagnier munkásságaút ján, ki Oxfordban 1724-ben az arab nyelv tanára lett; Gibbon pedig rendet teremtett a hozzáférhető anyag zagyva tömkelegében s »rationalis lelkesültség« szempontjából nézve a dolgot, kiváló fejezetet szentelt a mohammedanismus eredetének kutatására.

A valónak igazságosabb bemútatása a XIX. század feladata volt. A kezdő lépést Anglia tette meg 1840 május 8.-án, midőn Carlyle először olvasta fel »A hős, mint próféta« c. előadását. Ő Mohammedet kiragadta a vallásos előítélet köréből s eme mondatban »nagy és életadó a hit« tana őszinteségének védelmére kelt. Egy fiatal anglikán theologus, Maurice Demison Frigyes hat évvel később, midőn az Egyház még mindig a »tractariusi« zavarokban szenvedett, egész bátran értekezett a világ vallásairól és azt vitatta, hogy az Islám elterjedése a nemzetekre vonatkozó isteni gondviselés valódiságának tanúbizonysága: »Az isteni kegyelemnek tulajdonítható, hogy más kisegítő alapelvek hiányában s zavarok közepette . . . mégis született valaki; aki akkor tegyen tanúságot az Isten nevéről, midőn teremtményei őt hajlandók voltak elfeledni.« Még a Mohammed pályafutását illető két legkiválóbb tekintély (mindkettő nagyon jól ismeri a legközelebbi forrásokat, melyeket indiai könyvtárakban először fedezett fel szorgalmas munka árán Sprenger) sem jutott el ilyen magas fogalom megalkotásáig. Muir (1861) az Islámot egész nyíltan a sátán művének tulajdonította; és Sprenger ellentmondva mind a Muir-féle ördög-elméletnek, mind pedig a Carlyle individualistikus magyarázatának, azt erősítgette, hogy az új vallás »a kor szükségérzetéből fakadt«, mig a

próféta viselkedésének magyarázatát ama testi rendellenességekben találták meg, melyeket a »Hysteria Muscularis« okozott.

A korábbi idők véleményének módosításához hozzájárultak egyfelől a folytonos tanúlmányozás, másfelől pedig szélesebbkörű vallásos eszmék előállása, a történet megítélésének az egyházi előítélet alól való fokozatos felszabadítása, a Mohammed szellemi és erkölcsi légkörének tisztább megértése s az arab cultura ama fontosságának mérlegelése. melyet az európai művelődésre gyakorolt. Kiváló francia, német, holland és angol tudósok összeállították az Islám történetét s alapítójának személyére igaz fényt derítettek. Ma már senki sem vádolja őt csalással. Arra vonatkozólag a vélemények különbözhetnek, hogy Mohammed életében milyen viszonylagos fontossága volt a testi szervezet zavart-voltának, a politikai reformnak és vallásos motivumoknak: de lelke közvetlen megnyilatkozásának őszinteségét, s saját népe között jellemének erejét és báját és a különböző emberek lelkében az alattvalvi hűség inspirálására való hatalmát komoly kutató ma már kétségbe nem vonja. Ma tudjuk, hogy bármilyen legyen is az illuzió időleges hatása, a vallások benső igazságuknál fogva élnek és terjednek, nem pedig ama tévedések miatt, melyek első megjelenésük alkalmával kikerülhetlenül hozzájuk tapadnak. Azt is tudjuk, hogy bármilyen egyszerűnek s tán egyhangunak is tetszedjék az Islám küldetése, az magában véve mégis fölemelő; szenvedélyes hit sarkalja, s bensejébe hatolva, egyáltatán nem olyan egyhangú, mint ahogy a kutató előre gondolná. Olyan fogalmakon alapúl, melyek a kereszténységen keresztül az Ószövetségbe nyulnak vissza s Mohammed Ábrahámnak, Mózesnek és Krisztusnak az utóda. Tanításának egy jó része nem egyéb, mint a régi igazságnak új erővel való kifejezése. Különböző forrású népies hit és szokás iktatódott idővel közéje, valamint

kezdettől fogva még ezeknél is régibb más elemek éltek benne. Sok szektát termelt, társult a bölcselettel, alkalmazkodott a szellemi cultura legkülönbözőbb változásaihoz az egyptomi »fellah« régi babonáitól el egészen a perzsa »Sufis« finomult mysticismusáig; megvoltak benne a rationalismus felé való törekvések és az újításra vágyó buzgalom kicsapongásai. De mindvégig hű maradt credójának első pontjához: *»Csak egy az Isten«* és e hitet lángoló buzgósággal, gyakran fenséges nyelvvel és olyan meggyőződéssel hirdette, hogy kétszáz milliónál több hivet szerzett meg a maga számára és három földrészre diadallal vonult be.

Még mindig folytonosan nyomúl előre. Némely felületes megfigyelőnek ama benyomását, hogy az Islám formasága miatt haldoklófélben van, vagy pedig hogy hanyatlásnak indúlt, mint ahogyan legnagyobb történeti épületei összeomlani látszanak: nem erősíti meg a különböző eredettel, történettel és társadalmi szervezettel biró népfajok között elvitathatatlanúl nyilvánúló haladása. A Wahhábi féle mozgalom győzelemre vezette a fél-Afrikában, hol azt mondják, hogy a sötét földrészt elfoglalva tartó kétszáz millió lakós közűl, valami nyolcvan millió fennhatósága alatt él. Hitbeli egyszerűsége, buzgalma, őszinte erkölcsi céljai, a testvériség mélységes fogalma, mely lelkesíti: mind-mind jóra irányúló, hatalmas tényezők a négerek között, akik a féticismusból kiemelkednek, midőn az Islámot fogadják el. Ez elemek ép oly hatással vannak India vegyes népfajaira is, hol a társadalmi kaszt megsemmisűl a mohammedán-missionárius előtt s a hinduismus hagyományai homályba vesznek *Allah* nevének fénye mellett.

A mohammedánok számbeli növekedése jóval meghaladja a népesedés természetes növekedését. Az utolsó népszámlálás (1901) öt milliónál több haladást mutat, összehasonlítva a megelőző tíz évi adatokkal (1891-ben 57 millió;

1901-ben csakuem $62^1/_2$ millió). Chinában — úgy hiszik — a szaporodási arány még rohamosabb fejlődést mutat. 1892-ben a mohammedánok számát harminc millióra becsülték; tiz évvel később pontos megfigyelők 30—40 millió közé teszik, főképen északon és nyugaton. Igy növekszik az Islám hatalma a confucíusi hagyományok közepette. Energikus missionáriusai biztosan viszik előbbre és sem az állami cultus, sem pedig a buddhismus ósdi formái nem képesek terjedésében megakadályozni. Hogy végeredményben egy ilyen mozgalom mennyire terjedhet, annak jósolgatásába bocsátkoznunk még időelőtti volna. Vajjon az Islám képes lesz-e arra, hogy a modern culturával megegyezésre jusson s tanitását összhangba hozza a nyugat gondolkozásával? Ali Ameer Syed-nek, a kiváló irónak pl. kinek „Az Islám szelleme« c. műve (2-ik kiadás, 1896) a mohammedanismus jelentőségét vonzó formában tárja elénk, ez a törekvése. Táplálhatunk sejtelmeket afelől, hogy ama látók és bölcsek magasabb rendű tanitásai, kik a vallásban egy közös isteni elemet ismernek fel, mennyire képesek terjeszteni azon benső erőt, mely újból fellüktetett a próféta követőiben. Kiváló újabbkori irók a judaismusnak, kereszténységnek és az islámnak olyan hitmeggyőződésben való egyesülését remélték, mely túlhatna a Zsinagogának, Egyháznak és a Koránnak a szűk határain. A három közül a legfiatalabbikban nem hiányzik teljesen az alap, mely ilyen reményekre jogosit. A korai mystikusok mondásai telve vannak egy olyan vallás iránti fennkölt nyilatkozatokkal, melyben a formaiságot a szeretet helyettesiti s a szektai szellem pedig az őszinte bizalom és szent törekvéssel való rokonérzésbe olvad fel. »Ó Isten — szólt Rabiaal — Adawiyya, — hogyha én a pokoltól való félelmemben imádlak téged, küldj engemet a pokolba. És hogyha a paradicsom elnyerése-reményében imádlak, tartsd távol azt tőlem. De hogyha saját-magadért imádlak, akkor

ne rejtsd el előlem az örök szépséget«. »Dicsőség Istennek — kiáltott fel Sufyan-ath-Thawri — ki gyermekeinek halálát okozza s megfoszt javainktól és kit ugyanakkor szeretünk«. Ilyen szellemek előtt bármily magasstos közösségnek meg kell nyilnia. A Masnavi költője a külső ritusok, előre megállapitott imák és szentelt bőjtök légköréből e nemes nyilatkozattételre képes felemelkedni: »Egyedül igazi imaház az, mely a szentek szivében van.

A szentek szivébe épitett imaház az imádás helye mindenki számára, mert Isten ott lakozik.« Ilyen a lélek beszéde, miben az Isláin soha sem szűkölködött. »Ima, az Isten sátora az emberekkel van.« Hogyha a nagy történeti vallások valamikor találkozhatnak, az csakis a bensőségteljesség és kegyesség eme magaslatain lehetséges, a hol a hittételek pontozatai télretevődnek s a faji büszkeség és hagyomány megsemmisül. Kinek a segitségével fogják ezek megkúszni a látomás eme magaslatát? Hadd tegyük meg mi az első lépéseket az igazság és alázatosság, egyszerűség és szeretet felé!

IV.

A kereszténység helye a világ vallásai között.

Köztudomású dolog, hogy a vallások megmérhetetlen panorámájának történeti szempont alá helyezése a múlt század szemeláttára történt. Egész szent irodalmak kerültek napvilágra. Fölfedeztetési helyük Egyptom templomai és sirjai voltak; úgy ásták ki a mezopotamiai földsáncokból s India, China, Tibet és Japán tömérdek nagy könyvtáraiból gyüjtötték össze. Az emberi élet viszonylataival foglalkozó kutatók figyelmét a vallásra, mint olyanra hivták fel, amely a társadalmi fejlődésnek jelentős tényezője. Azt már nem lehet többé

egyszerűen félrelökni, mint a papságnak saját fenntartására irányúló találmányát, vagy mint cynikus államférfiaknak a birodalom rendbentartására szánt invencióját; megvan annak a maga jogos helye a gondolkodás amaz erői között, melyek naponkénti életünk szerveződését kialakitják. Eredetét illetőleg akármilyen magyarázatot is adjanak — s ilyen magyarázat sok van — senki se tagadhatja, hogy a vallás az elme ama magyarázatának egy része, melyet az a saját világa és a tapasztalati világ viszonyát illetőleg ad; és a vallásnak a legkezdetlegesebbtől a legtökéletesebb formájáig való fejlődése mindig valamiképen összeköttetésben áll a közösség, vagy egyén értelmi és erkölcsi felfogásával, melyben a vallásnak bármilyen sajátos kifejezése megjelenhetik.

1.

A kutató nem térhet ki az eredmény elől. Kötelessége megvizsgálnia a körülményeket, melyek között minden új fajta hit keletkezik, megismernie az okokat, melyek folytán különböző hitfajok formálódnak s melyek ama hit erkölcsi céljait létrehozzák és intézményeit meghatározzák. Számitásba kell vennie az elemeket, melyek egyfelől a körülötte levő társadalmi rend — a gondolat és jellem rendes közvetitője — vagy másfelől a tanító személyisége szolgáltatott. Bármilyen módszert, mértéket és föltevéseket alkalmaz az egyik esetben, ugyanazokat kell alkalmaznia részrehajlatlan hűséggel minden esetben. A vallásokat, mint történeti eredményeket, ugyanolyan módon kell megitélnünk, mintahogy megitéljük az emberi szellem egyéb kiváló termékeit: a törvényt, költészetet és művészetet. A végső magyarázatok tudásunk körén kivül eshetnek. Semmi esetre sem gondolom, hogy több érdemet tulajdoníthatunk Ámosnak, vagy Ézsaiásnak, mint pl. Aeschylusnak és Sophoclesnek. A személyiségek titkainak mélyére mi nem hatolhatunk. Ki tudja megmondani, hogy Názáretben egy bizonyos

családban miért volt épen Jézus Jézus és Jakab meg »Joses« — épen Jakab meg »Joses« ? A kereszténység eredetét azonban épen úgy kell kutatnunk, mint ahogyan a buddhismusét tanulmányoznók, még annak ellenére is, hogy Gotama a Buddha és Jézus a Krisztus erkölcsi hasonlóságuk mellett is, a vallásos hitnek ellentétes sarkait képviselik. Még hátra van, hogy e szempont határozott elismerést nyerjen. A vallás általános történetéről szóló legtöbb modern kézikönyv a kereszténységet nem öleli fel, mintha bizony az egy űrben született volna s a szentség belsejében nőtt volna nagyra. Ewaldnak, a német történetírónak volt az érdeme, hogy egy félszázaddal ezelőtt ahhoz ragaszkodott, hogy a kereszténységet Izrael népéhez való viszonyában kell tárgyalni s így bármiféle theologiai felfogást táplálnak is alapítójáról, annak a régebbi hittel való történeti folytatólagossága meg ne szakadjon. Csakis így lehet a kutatás és megítélés igazi alapelveit érvényre-juttatni.

A múlt különböző termékei között napvilágra kerültek a régi kor bibliái is. Nem szólok a kevésbbé szembeötlő gyűjteményekről, amilyenek találhatók Görögország és Róma történetében s melyek canonicus elismerésben nem részesültek. Ma élő vallások részéről is állítanak fel olyan követelményeket, melyeket a hindú Véda érdekében tettek, t. i. hogy az tévedéstől mentes és örökkévaló; a buddhista Dhammaról azt állítják, hogy az egy mindenttudó Tanító igazságszerető szavainak följegyzése; a Zend-Avestában található törvény pedig Vohu Mano-nak, Ahura-Mazda jó elméjének, a mindenek bölcs urának kinyilatkoztatása; a Koran Allahnak saját beszéde, amit a' prófétának kijelentett, egy égi könyvnek földi mása. — E hitfelfogások hasonlók azokhoz, melyek a keresztény biblia köré csoportosúltak s egy jól ismert oxfordi theologust 1861-ben arra késztettek, hogy kijelentse, miszerint a biblia »az Isten szava; nem több és nem keve-

sebb annál, hanem az egész annak a kinyilatkoztatása, aki trónján űl, hibanélkűl való, tévedéstől mentes és felséges.« E tan a történeti-kritika módszerei következtében megdőlt s egy más szempontból a kereszténységet egy sorba helyezte ama nagy hitvallásokkal, melyek embertársaink százmillióit a kereszténységgel közösen tartják alattvalói hűségben. Valamely szentírás tekintélyét illetőleg annak hitelességét olyan félelmet nem ismerő tűrelemmel kellett vizsgálnunk, amint a múltnak más hagyományaival tesszük. Az eredmény természetfeletti eredetük követelményének közös színvonalra való redukálása s annak kijelentése volt, hogy állandó értékük ama mértékben keresendő, mely szerint azok tapasztalatunkban igazolhatók. »Engem akármi ér — mondta Coleridge — az amellett tanúskodik, hogy egy Szentlélektől való.« A nagy versenyben elfogadásra méltó voltukat logjobb gondolatunkkal és értelmünkkel való összhangjuk kell, hogy eldöntse.

2.

Egyetlen kutató sem járhatja át a hindú gondolkodás terjedelmes és homályos építményét, akármilyen tökéletlen munkát is végez, — anélkűl, hogy sok olyan dolgot ne ismerjen meg, ami rája talál.* Mindjárt kezdetben ott találja a Karma, vagy a »Tett« mélyreható tanát. Ez a legrövidebben Pál apostol szavaival fejezhető ki: »Amit vet az ember, azt aratja.«

A Karma-tan úgy állítja be a világegyetemet, mint amely öntevékeny energiával van áthatva, ami biztosít arról, hogy a lények hatalmas rangfokozatában minden egyes az ég tetejétől a pokol fenekéig mindig és mindenütt azt kapja meg,

* A következő fejezetekben a hinduismusnak csak a korai történeti formáira vagyunk tekintettel. Lehetetlen ugyanis egy pár mondatban többet tennünk, minthogy a hindu gondolkodás szövevényes épületének legszembetűnőbb tényeit felfedjük.

amit épen megérdemel. Létezésünk egész színterét az igazság csalhatatlan törvénye uralja és abszolut igazságosság vezeti az események hatalmas fonalát, mely összeköti egy nyári nap által a legcsekélyebb féreg életét és a csillagoknak változatlan járását. Emez igazságosság működését semmi sem képes megváltoztatni, módosítani, vagy gyöngítení. India földjében nem virágoznak az elégtétel és megváltás elméletei, A Karma törvénye változatlan marad, mialatt világok keletkeznek és mulnak el; s a nagy feloszlások után, melyek időnként visszatérnek, az új egeket és egy új földet hív létre, hogy azok dolgozzák ki az érdem és a bűn kimeríthetetlen lehetőségeit. Itt egy rettenetes nagy hatalom fogalmával állunk szemben.

Ennek uralma alatt száz nemzedékeken keresztül, föltétlen bizalommal megszámlálhatatlan milliók pihentek, kik türelemmel fogadták mind az éhhalál gyötrelmeit, mind a halál borzalmát. Minden egyes fájdalomérzés bizonyos titkos bűn büntetése volt. A rossznak semmiféle problemája nem nehezedett sötéten a képzeletre. Csak el kell fogadnunk a »Tett« tanát s a szenvedés egész tömege — mind az emberi, mind az állati világban — egyszerre igazolásra talál; minden önkény gyanúja és a véletlenszerűség jelentését veszti, a kegyetlenség árnyai, a kapzsiság,. vagy tehetetlenség eltünnek a ragyogó nap fényköréből.

Ez egy szempontból pompás és kielégitő magyarázata az életnek, lemondásra késztette az embert s elnyomta az élvezet vágyát. A vedic korszak utáni hindú irodalmat hiába kútatnók olyan szempontból, hogy egyfelől Jób könyvéhez, másfelől pedig a százegyedik zsoltárhoz* valami hasonlót találhatnánk benne. Lehet, hogy a Karma a modern tudománnyal összeegyeztethető, ámbár ez még bebizonyitásra vár;

* Az utóbbit talán leginkább megközeliti a Sikh-eknél az Adí Granth némely zsoltárja.

de már az áhitat és szeretet érzelmeinek a felébresztésére nem alkalmas. A nagy bölcsészeti rendszereknek — melyek közül hat végleg orthodoxnak bizonyult — a saját céljuknak megfelelően ki kellett ragadniok a hivőt ama fáradságból és szenvedésből, mit a születés és halál örökös váltakozása okozott. A buddhismus, jainismus nem-theistikus tanitásai és Samkhya beállitása, melyek egy időben nagy mértékben foglalkoztatták az indiai gondolkodást, a megváltásnak azt az útját hirdették, mely az értelmi és erkölcsi cultura különböző formáin keresztül érhető el. Theistikusan fogva fel, a Karma tana csakhamar a Brahma fenséges lényével társult, kit bizonyos tekintetben Istennek kell tartanunk, mint »minden teremtmény Atyját« s minden lény sorsa felett előrelátható an itélkező birót a Tett törvénye alatt álló egymás után következő létezések sorozatában. E felfogás az isteni akaratnak, melynek némi tekintetben lényege volt, abszolut állandóságot biztositott s ama rendszerekben, hol a »kegyelem« tana volt a legszembeszökőbb, véget vetett az igazságtalanság, vagy kedvezés eljárási módjának.

Az indiai gondolkodás mind e mellett a hindú pantheismus sokféleségében nélkülözte a valódi misszionáriusi erőt. Vallása — az intézmények szempontjából tekintve, soha sem szabadult meg a szokás és a kaszt kötelékeitől s a papság természeténél fogva, nem rokonszenvez semmiféle apostoli irányzattal, mely szétszakithatná az ősi hagyomány kötelékeit. Magasabbrendű theismusa soha sem törekedett (egészen a múlt századig . . . Brahmo Samaj-ban) a társadalmi, vagy nemzeti élettel való társulásra. India le egészen napjainkig nem volt egyéb földrajzi kifejezésnél. Soha egy *látnok* se hozott vele kapcsolatba olyan személyiséget, aki helyet követelhetett volna magának a népek között, mint elsőszülött, vagy pedig (ami még sokkal magasztosabb) bármely egyetemes alakjának, mint amilyen Prajapati, vagy Brahma volt:

jegyese lehetett volna. Sem nem elemezte egyetlen gondolkodó sem életét a család v. az állam körében. Voltak ott törzsek, királyságok, de hiányzott egy Platon, vagy Aristoteles, ki kifejtse azok benső eszméjét és föltárja szervezetüket. Az érdekösszeütközések és a kivitel sokfélesége miatt nem ssülethetett meg a próféták látomásokban a haladás eszméje, sem pedig nem pattant ki nagyobb elmék tudatából (mint pl. Israelben) egy világcél fogalma, melynek keretében a rossznak meg kell szűnnie, miközben az emberi-nemnek (vagy bár egy részének) előre kell haladnia a jó irányában s a föld népeinek össze kell gyülniök a bizalom és béke honában. A Vedânta* nagy tanitómesterei mély bepillantást tettek egy olyan Isten életébe, ki visszavonultan él elérhetetlen boldogságban az általunk szemlélt világilluzió mögött . . . de eme magasztos fogalmak semmiféle társadalmi erővel nem birnak. Emberi munkánk szintere csak álom, »addig igaz« — amint Cankara még Tennyson előtt kifejezte — »amig tart«. Távol áll ez az Isten igazi megnyilatkozásától s megakadályoz abban, hogy a tudomány belsejébe hatolhassunk. Mindama a kötelékekről, kötelességekről, adományokról, energiákról, vonzalmakról, melyekben a — a család körében — a szellemi Atyával való rokonságának a jegyeit, — az emberi haladás mezején pedig — az Istenben való szerves egységnek megvalósítását látja: le kell mondanunk, mielőtt a magasabb rendű életbe bejuthatnánk. Azok a bölcseleti módszerek, melyek arra irányúlnak, hogy a tűneményszerű Én-nek a minden létezés örökös alapjával való végső azonositását eszközöljék, inkább az okoskodásra, mint az erkölcsi élet tekintélyére és követelményére támaszkodnak.

*Vedânta névvel illetem a bölcseletnek még mindig müködésben levő faját. A későbbi »Nyaya of. Udayanacharya« (Kr. u. kb. 1200) olyan fajta theistikus tant hozott létre, amely sokkal inkább hasonlit a nyugati gondolkodás némely fajához.

Az Upanisadok ősi bensőséges gondolatai nem esnek a héber ima eme kategoriájába: »Vizsgálj meg engem oh Isten, és ismerd meg szivemet; kisérts meg s ismerd meg gondolataimat és nézd meg, van-e valamelyes istentelenség én bennem, s vezess engemet az örökélet útján.« Az Én és Isten problemájának a megközelítése céljából az ontologiai speculatio útját követi ahelyett, hogy egy magasabb erkölcsi törvény szerint járna el, vagy pedig az igazság, szépség és jóság eszméihez vonzódnék. Egy értelemben Isten azonosítva van a világ okával, egy más értelemben pedig a világ létét meg kell tagadnunk, mielőtt őt megismerhetnők. Mi magunk rendelkezhetünk mélyreható ismeretelmélettel, de az Abszolutummal való végső azonosság formulája: »tat tvam asi« = that art thou = az te vagy . . . nem nyújt segítséget a küzdő akarat számára. Mert hiszen az Abszolutum nem érdeklődik a mi küzdelmeink változatai iránt; nem támogatja, a megpróbáltatásoknak kitett embert s nem vigasztalja a szomorkodót. Soha egy hindú Pál sem mondá: »Mindezeket annak segítségével tehetem, aki segít engemet.«* Csak midőn félrevonúlunk küzdelmes és összeütközésekkel járó naponkénti megpróbáltatásainktól, egyik a másiktól visszavonúltan, hogy a lét kérdéseibe mélyedhessünk el . . . csakis akkor jutunk közelebb a rejtett egységhez s fogjuk fel, hogy egyek vagyunk az egyetemes Énnel, s lelkünk a lelkek lelkével össze van fűzve. Valóban létezik állandó öröm; de ha el akarjuk érni, elsősorban is le kell mondanunk megszokott életünk egészéről, mint nem valóban létező ől . . . mikor ez sikerült, a személyi megkülönböztetéseknek is vége van. Ez a titka a contemplationak. A mystikanak ez a segítője s az áhítatos szenvedélyének táplálója. Ez éltette a kegyesség mélységét, sőt számtalan szellemi reformot is hozott már létre; melyek azonban

* Talán a Visnu imádók közelítik meg leginkább az ilyen fajta fogalmat.

mind elmúltak, mint a tenger hullámai s a papirend rendítetlen állandósága megmaradt a maga mozdulatlanságában. A hinduismus még mindig életben van s megújúló, csodás az élete. Győzelmi álmai még sincsenek s látóhatárain kivül ismeretlen. Az intelligentia tudásvágyának határain egészen kivül esik és a modern tudománytól teljesen tartózkodik. A faji egységről fogalma sincs. Arra nem is gondolhat, hogy a nemzeteket valaha a hit közös táborába egyesítse, vagy hogy uralkodásra képes magasztosabb gondolataival uralja a világot.

A hinduismus igen sok szentje, vagy bölcse közül soha sem vált egy is a vallásos bizalom állandó és általános központjává. Gotamával, a Buddhával azonban másképen volt. Ő úgy jelenik meg a történelem folyamán, mint aki az élet útját tárja fel. Egy disciplinát vezet be, melyet modern nyelven »erkölcsi cultura rendszere« névvel illethetnénk, s arra törekszik, hogy ez által az embereket kimentse a szenvedés színteréről, melyet a tudás hiánya s az ezt követő bűn hozott létre. Ő a nagyprédikátor, aki szerint a tökéletes szentvolt menthet meg a hanyatlásnak s halálnak alávetett léttől. Ez a tárgy egyetemes emberi, melynek nem szab határokat sem társadalmi rend, sem faji különbség; terjeszthető bármely nyelven s hirdethető bármely országban. A szánalom mérhetetlen szenvedélye s a szeretet, mely a Tanító lelkét betöltötte, általa közöltetett ama Renddel, melyet alapított. Azt az ő személyes példaadása segíti, amely példa mintegy megnagyobbodik a Buddha-ság elmélete révén — az előző életeknek hosszú sorozatán keresztül, melyek mind a következőket célozzák: fáradtságot nem ismerő törekvések útján önmegtagadásra való előkészülés, tűrelem, tartózkodás, jótétemény amaz időpontig, amikor készen kell lennie arra, hogy föllebbentse a tudatlanság és bűn fátylát a világról. Megjegyzésre méltó itt két elemnek egymással való egyesülése. Egyfelől itt találjuk az alapító által közölt kezdeményezést

történeti hagyományok kiséretében, mely jól meg van alapozva egy hosszú élet odaadó tevékenykedése által s melyet megelőzött egy közös célt szolgáló ideális életrajzok sorozata. Másfelől ott találjuk egy cél megmérhetetlen terjedelmét; melyre úgy tekintettek, mint amely többet ölel fel az embernél. Égi hatalmasságok egész sora emelkedik a föld fölé, melyek mindenike az enyészet végső törvénye alá van vetve s várja a kioktatást, hogy az élet hiuságairól lemondjon s bensőlátását magasabb igazságok kútatására használja. E terjedelmes fogalom a létezők egész birodalmát egy közösségbe állítja s a buddhista missionáriust figyelmeztéti és oly célt szab számára, melyhez mintát a legfőbb és állandó, neki mestere szolgáltatta. Midőn Asoka alatt (Közvetlenül Kr. e. 250 után) a nagy missiókat szervezték, Mahinda, a császár saját fia ment Ceylonba; és a singhali crónikás — megemlékezvén a nagyszabású mozgalomról — hozzáteszi: »Amint a nagykegyelmességű győző lemondott saját boldogságáról, ép úgy mondtak le ezek ama boldogságról, melyet megnyertek volt s a világ jóllétén fáradoztak itt és ott: mert midőn a világ jóllétéről van szó, ki tudna rest, vagy közönyös lenni.?»

Ha terünk engedné, nagyon érdekes volna annak a kimutatása, hogy ez eszme idővel mennyiben hatott vissza az alapító fogalmára. Midőn a brahmanismusból Gotama átvette a cselekvés tanát, a Karma törvényét, sokat elfogadott abból a kosmologiából is, melynek keretében megjelent volt. A világot illetőleg megvoltak a növekvés és hanyatlás időszakai, cosmicus korszakai lakóikkal együtt s a korai Buddhák időnkénti visszatérései. Vajjon mindez elszigetelten és szétválva? Vajjon ők mind eltűntek és megszűntek élni? Nem tartotta össze őket valamely kötelék? Nem egyesítette őket semmi egyéb, csak az emberek javáért való közös cél? Gotama azzal kezdette, hogy elvetett minden ontologiai fogalmat. Ő meg se gondolta, hogy a végtelenről

és az abszolutról beszéljen. A tudatot tudományosan fejtette meg anélkül, hogy egy lelket tételezett volna fel s a világegyetemet pedig az Isten létezésének hypothesise nélkül. A metaphysica azonban mindig módot talál arra, hogy elmellőztetéseért megbosszúlja magát. Az alapító halála után nehány századdal egy iskola állott elő, mely a Buddha személyét egy örök lényeg kifejezéseivel kezdte magyarázgatni. Úgy kezdték tekinteni, mint svayambhu-t, az önmagától létező örökkévalót. Az előtte sorozatosan megjelenő Buddhákat az ő kinyilatkoztatása szerint fogták fel. Ő ismét és ismét világrajött, emberi alakot öltve magára, hogy a betegek gyógyítója s a bűnösök szabadítója legyen. A történeti Buddha, — a tanítványok hitében valamikor az egyetlen alak, — nem volt sem imádás tárgya, sem a közösség központja. De az örökkévaló Buddha mindenütt minden teremtmény felett őrködik. Ő a gyönge ember segítője, ki az emberi vakságot világosságra változtatja; együttérző kormányzó, a világatyja; neki esküsznek, hozzá imádkoznak, templomokat emelnek számára s litániákat zengnek hozzá. Ilyen volt az a buddhismus, amely súgalmazta ama hosszú zarándok útakat, kiindúlva a virágos országból hihetetlen veszélyek között a Himâlaya hó mezőin át, vagy pedig alig kevésbbé veszélyes irányokban a keleti tengereken keresztűl. India nagy iskoláiban egész életükben teljes odaadással fáradoztak ők ennek megvalósításáért. Sanskrit szövegeket kutattak át s China és Tibet hatalmas canonjait hozták létre. A buddhismus missionáriusi hajlama azonban azóta már régen kihalt. A régi hagyomány úgy állította be a mestert, mint aki tisztán látta, hogy az első napok energiáját és nekilendűlését föltétlenűl a tétlenség és hanyatlás ideje fogja követni. A chinai buddhismusnak, mely oly nagyon megváltoztatta a confuciusi szövegeken alapúlt népies vallást, megvoltak a maga reformkorszakai, tiltakozása a nem szellemi imádás ellen, ésszerűségre és egy-

szerűségre való törekvései s egy bölcseleti mysticismust megvalósító kisérletei. Mai napság egy rettenetes aggkori gyengeség nyomja, mely tragikuma ama nagy birodalomnak is, melyben egykor olyan hatalmas volt. Újabban Calcuttában egy hűséges kicsiny sereg megpróbálta, hogy felújítsa a régi buzgóságot. Már késő! Más erők tűntek fel a láthatáron. A buddhismus és a nyugati cultúra egymást nem tűrik meg. Nyugat tudósa a buddhismust mélységes szellemi és erkölcsi érdekből veszi tanúlmányozás alá. Kutatás alá veszi eredetét, különböző formáit, megvizsgálja legendáit, bámúlja erkölcsi tanácsainak nagyrészét, Asoka személyében történt socialis és politikai reformokra való törekvését követni fogja sőt még apostoli munkára irányúló kiváló vállalkozásait is. De be fogja látni, hogy a buddhismus életfelfogása a modern tudománynyal meg nem fér s arról is meg fog győződni, hogy a vallás jövője (ha elismeri annak jövőjét) valahol egyebütt keresendő.*

4.

E rövid összehasonlítással (mellyel nincs miért az Islám terére lépnünk) meg kell elégednünk abból a célból, hogy általa a kereszténység helyét megállapíthassuk. Mindjárt kezdetben szólanunk kell egy pár szót az általános történettel való összefüggéséről. Ehhez hasonló pályafutása más vallásnak nem volt. Egyetlen más vallás se ment át annyi alakúlaton s hozott létre oly változatos eredményeket, mint ez.

* Japánban tényleg »a tiszta ország igaz szektája« néven kifejlődött egy sajátos buddhista theismus, mely még társúlhat a keresztény theismussal. Amida Buddha vallását (a határtalan világosság Buddhája), mely a hit által való idvezűlés tanán alapszik, egy modern megfigyelő »evangelicus unitárismus«-nak nevezte. Lásd ama kiváló beszédeket, melyeket »Amida dicséretei« címen Lloyd Arthur lelkész fordított (Angolra) és l. 1910. ápr. és jul. hónapokban a »The Quest«-ben található cikkeket.

Palestinában látott napvilágot. Gyökérszálai egy kis semita nép történetének mélyén fekszenek; születése színtere teljesen távolesik a cultura áldásaitól, jóllét és hatalomtól. De a hellén eszmék és a római törvény világába vezető útat egész korán megtalálta. Egy birodalom örökösévé válik. Egy hatalmas világi rend műveltségén épül fel s mikor ez hanyatlik, akkor a teuton népekkel való egyesülés következtében új életerőt nyer. A szobrászat és művészet az ő szolgálatába szegődik. Költészet és zene magasztalja. Új eszméket termel s a szentek létrehozásának terén rendkivüli képességet mutat fel. Amint Aristotelest az Egyház keretébe vonják, a görög szellemmel való érintkezés következtében friss lüktetést nyer. A nagy missiok átültették a tenger túlsó felére s karjait fokozatosan kiterjeszti az egész föld körül. Papi osztályának romlottságát a reformátio lökése megakadályozta; a gondolkodás friss mezőire új kitekintést nyert, új élettypusok jöhetnek még létre, melyeket az elbágyadás korai követnek; de a XIX. sz.-ban még egyszer nem remélt erővel újúl meg s a kontinenseken átvonúlva, egyik sarktól a másikig minden földövön otthonra talál. Európa legnemesebb irodalmait áthatja; a bölcselők örülnek, ha tanításaival összhangba juthatnak; arra törekszik, hogy az emberi szellem legutóbbi nagy eredményét, a modern tudományt assimilálja, új területek megvívására készül s azt hirdeti, hogy erkölcsi eszméi az emberek viszonyait sokkal inkább fogják uralni és szabályozni, mint eddig bármikor. Ama tények, hogy a kereszténység annyi társadalmi kérdéssel karöltve járt el s oly sok formában azonosította magát a szellemi és erkölcsi energiákkal, hatalma volt, hogy az istenimádás, fegyelmezés és emberszeretet (philanthropia) mérhetetlen szervezeteit létesítse, vagy megelevenítse, s befolyást gyakorolt a leghaladottabb nemzetekre, melyek legjobb tehetségükkel törekedtek a kereszténységnek otthon való fenntartására s külföldön az elterjesz-

téséie . . . együttesen a kereszténységet — ha azt csak történeti tüneménynek tekintjük is — a világ vallásai között a legelső helyre emelik.

És ha szabad kérdeznünk, mindez minek köszönhető? Történetileg — a kereszténység legfőbb győzelmét az Egyház védelme alatt aratta. A katholikus Egyház, legyen az görög, vagy római, vagy pedig (amint sok angol theologus ragaszkodnék e kiegészítéshez) anglikánus, a keresztény igazság letéteményese, a ker. kegyelem eszköze, a ker. élet táplálója és fönntartója. Midőn az Egyház igényei kérdésesekké váltak, a bibliát ajánlották helyébe. Mi azonban ma már tudjuk, hogy a mi bibliánk az emberi-nem nagy bibliájának csak egy része, s az az igény, mely a bibliának, mint a kijelentés csalhatatlan organumának kizárólagos tekintélyt követelt, teljességgel megdőlt. Milyen eredményre jutunk, ha a kereszténységet történeti módszerrel tanulmányozzuk? Eltekintve ama személyes felhívás élő erejétől, mellyel az apostolok és szentek, martyrok és missionariusok nyílatkoztak meg; eltekintve Pál mélységes meggyőződésétől s szenvedélyes energiájától: ott van Jézus élete és tanítása, mely olyan eszmék révén jutott kifejezésre, minők jelen gondolkodásunkban többé már nem találhatók. Mégis — amennyiben ezek elválaszthatók a csak most megnevezett személyi befolyásoktól — a kereszténység első sikereit emez eszméknek köszönheti. Ezek az Újszövetségben három csomópont köré csoportosulnak.

Első helyen a messiási várakozások bonyodalmas elemei vannak összpontosítva a Jézus-fogalomban, mint aki az egész világnak kijelölt birája, hogy a dicsőség felhői között térjen vissza az égből s előlmenjen az Isten haragjának amaz iszonyatos napján. E várakozásnak nyomasztó hatalma okozta Pál apostolnak — városról-városra járva — csaknem lélekszakasztó sietségét a Földközi tenger hosszában s római fogságából ez zúgatta a vizeken keresztül Philippi-beli barátai-

nak fülébe a szavakat: »Az Úr közel van.« A fenyegető katasztropha nagysága támasztotta ama rémes kérdéseket, hogy milyen lesz a pogányok helye az ísteni gondviselés rendjében, akikkel az apostol küzdelmet folytat s szolgáltatta a nem kevésbbé rémes érveket, melyekkel ő a kérdéseket megoldotta. A halogatás azt eredményezte, hogy az Egyházban a kultusz tekintélye növekedett. A negyedik evangeliumban található ama kisérlet, hogy a messiási megváltás fogalma a bensőséges élet körébe vitessék át, nem vetett véget a keresztény kezdetleges képzeletvilágának. A második eljövetel bizonytalan időre kitolódott s credo alakjában hitcikké lett. E credo az Egyház alkotása volt, annak tekintélye sürgette, s az állott jót érette, az Egyház kiindúló pontja pedig Jézusnak messiásként való elismerése volt.

Második helyen Jézus személyére vonatkozólag új magyarázatok keletkeztek, amint a messiási istenfiut viszonyították egyfelől a zsidó világ égi hatalmasságaival, másfelől pedig az istenről szóló görög elméletekkel, a világegyetemmel és az emberrel. A hét menny az ég fölött, telve a jó és rossz titokzatos seregeivel, teljesen megsemmisült. Az égi embert illető találgatások többé már nem foglalkoztatják gondolatainkat. A preexistencia tanai, melynek eszményi typusai az Enoch titkaiban egyik irányban a perzsa »fravasi« felé, másik irényban a platoni eszmék felé mutatnak, ma már nem kötik le gondolatainkat. Mai tudásunkkal nem egyeztethető össze ama feltevés, hogy a teremtés a bűneset körébe tartozott s mintegy menekülni vágyott a romlottság- és a pusztúlásból. Az Igének görög megjelenítése sem sokkal rokonszenvesebb, kivéve azt az esetet, midőn sajátos hatalmát szolgáltató elemeitől meg van fosztva s egyetemes alkalmazásban van általánosítva. A kenotikus christologia különböző formái, melyekben a modern theologusok menedéket keresnek, eléggé bizonyítják, hogy bárhogyan egyeztetik is a

credoval, Jézus ember-voltának az első evangeliumokban található feljegyzéseit többé mellőzni már nem lehet.

És harmadszor, mindkettőnek, a zsidónak is és a pogánynak is a vallása áldozaton alapúlt. Minden ritusban ez volt a legfőbb tényező s minden cultusnak központja. A közbenjárás, megváltás, kiengesztelés eszméi csakhamar a Messiás halála körül csoportosúlnak. Ezek azonban reánk nézve már nem életfontosságuak. többé nem alkotják hitünk kereteit, mint ahogyan alkották a zsidókhoz irt levél szerzője számára. De ne feledjük. hogy ezek elvetésével nem olyan dolgokról fosztjuk meg magunkat, amelyek reánk nézve még értékesek. Nincs mért időznöm ama kérdésnél, hogy minő világosság vetődött a régi hitre az által, hogy a szükebbkörű individualismust életközösségünknek inkább socialis felfogása váltotta fel. Az azonban legalább is világos, hogy az Újszövetségi tan gyökérfogalmai szerint az Istenséget az oltár és a papság segitségével lehet megközeliteni, melyeket Jézus vallása örökre félretolt.

5.

Mi marad, ha mindezeket az elemeket félretesszük? Egyszerű a felelet, sokaknak azonban elegendő: »Jézus maga megmarad«. Egy, vagy két nemzedékkel ezelőtt egészen divat volt a kereszténységet »az abszolut vallás« nevével illetni akár a hegeli dialektika mezején, akár pedig (pl. Parker Tivadar esetében) az ősi parancsolatok alapján, amint azokat egyetemes jelentésükben Isten és ember iránt való szeretetnek fogták fel. Előttünk annyi bizonyos, hogy lehetetlenség ennél egyszerűbb, mélyebb és mindent magábafoglalóbb igazságot felfogni, Kétségtelen, hogy Jézus népének közös vallásos tapasztalatával rendelkezett. Ő nem tagadta, mint Gotama, a Buddha tette, a szentiratok tekintélyét, nem dobta el a cultus ritusait, nem tolta félre ahierarchia tény-

kedéseit, sem pedig nem tüntette el a lélek és Isten fogalmait. Arra se volt elhíva, mint Mohammed, hogy a bálványimádás ellen polemiába kezdjen, mely elhivatást igazolhatta volna annak bizonyitásával, hogy ő az egyedüli Isten ihletett küldöttje. Mindenütt ismeretes eszmékre hivatkozik, nem alkot új kifejezéseket, egy új vallás alapitását illetőleg nem árúl el semmi tudatosságot. Életfelfogásában s az Isten megközelitésének egyenességében és közvetlenségében — csakhogy magasabb erkölcsi fönségben — követi a régebbi zsoltárírókat, kik a próféták által fokonként elért igazságokat saját népük szivébe plántálni segitettek. Ez határozza meg álláspontját szemben a törvénnyel, melyben a zsidó sajátos előjogot látott. Izrael politikailag lehet alattvaló, de ugyanakkor az isteni gondviselés választottja; s az isteni kiválasztás jele a Sínai hegyi szövetségben volt található. Tudjuk az egyház régi történetéből, hogy a korlátok ledöntésére milyen erő volt szükséges.

Jézus — úgy látszik — átlépte azt egyszerre saját vallásos élete spontánszerüségével, Istenbe vetett hitével s az emberi természetben való bizalmával. Mindenki számára közvetlen a mennyei Atyához való jutás s Jézus vallásos célja — modern nyelven szólva — úgylátszik annak a fiui viszonynak a megéreztetése, melyben saját maga áll Istenével szemben.

Jézus számára mégis azt igényelték, hogy ő nem *egy* mester, hanem *a* Mester;* vallása pedig »*a* vallás«, vagy a hogyan mi mondanók: maga a végleges és tökéletes vallás. Ha e kifogás arra való, hogy okúl szolgáljon a vallásos tudat más nagy megnyilvánulásai tanulmányozásának az elhanyagolására, mert India, vagy China minket semmire sem taníthat: akkor világos, hogy ez össze nem egyeztethető ama

*Harnak: A theologiai facultások feladata és az általános vallástörténet. 1901. 16 l.

szemponttal, melyről eddig beszéltem. Ha azt jelenti, hogy elforduljunk Platontól, vagy pedig elmellőzzük Wordsworthot,* azt ismét nem vállalhatjuk. Ha hallgatólagosan azt erősíti meg, hogy egyetlen jövőbe látó sem emelkedhetik nagyobb bensőségre, vagy jellemre: még egyszer el kell dobnunk magunktól, mivel nekünk nem lehet a múlt sikereit arra használnunk, hogy a jövő lehetőségeit korlátozzuk általuk. Van azonban egy értelmezés, mely szerint a tanitvány Mesterét elegendőnek tartja a maga számára. Halljuk néha a jó célzatú intelmet azoktól, akik belefáradtak a pártos tusakodásba és a szektai megoszlásokba, hogy vissza kellene térnünk a Krisztus kereszténységéhez. Kegyes cél, azonban soha meg nem valósitható. Nem azt értem, hogy egyáltalában nem tudunk ama szűkkörű világba visszahelyezkedni, melyen Jézus elbámult; vagy hogy mi többé soha nem elégszünk meg az ő szellemi felfogásával. Ez a tudomány terjedő folyamatának elkerülhetetlen eredménye, ez azonban nem érinti a dolog lényegét. A tény az, hogy »a Krisztus kereszténysége« soha nem létezett. Jézusnak minden bizonnyal volt vallása. De a Jézus vallása nem egyenlő a Krisztus kereszténységével, mert Jézus vallása az ő lelkéből pattant ki, midőn az Atyát tisztán látta maga előtt. Nem nyúgodott történeti hagyományon, bár azzal nőtt fel. Nem függött az elődök megélt tapasztalatától, bármennyire ragaszkodott is tapasztalatának, vagy beszédében honfitársai formáihoz és intézményeihez. Azonban a Krisztus kereszténysége előttünk csakis Jézuson keresztül ismeretes eredetileg. Mi elfogadjuk azt először, mint olyan vallást, mely őbenne mintegy példányképszerű megszemélyesités áll előttünk. Ezt követhetjük talán az otthon befolyása, az Egyház tanítása, avagy az evangeliumok tanulmányozása folytán, de abba a szentélybe, amelyben Jézus állott, csak Jézussal magával léphetünk be.

*Kiváló angol költő.

Ott aztán, amint beléptünk ott hagy minket, vagy mellénk térdel és mondja: »Mi Atyánk.« Mi csakis magasztosabb, szentebb lelkek útján tanulhatunk, kik mindannyian körülöttünk vannak s segítenek napi útainkon. Egyetemes hivatása ez a tiszta és vágyó lelkeknek, hogy látomásukat közöljék s bizalmukkal megajándékozzanak. A keresztény ember érzi, hogy Jézus mindenek közt a legkitartóbb segítség. De ki segítette őt magát? Jézus nem lehetett saját magának Krisztusa. Ő az önbizalomnak ama személyes elemét, — mely a gyöngeség és szomorúság idejében bizonyos testvér-lélek erős támogatását veszi igénybe — találta meg fajának ősi följegyzéseiben, midőn így szólt: »Megvan írva«, vagy midőn elcsukló hangon kiált a kereszten: »Istenem, Istenem, miért hagytál el engemet?« A tanítvány, ki a Mester tanítása szerint törekedett élni, maga is érzi, hogy küzdelmeiben állhatatos maradt azoknak a láthatatlan jelenléte folytán, kik előtte ugyanazt az ösvényt taposták: soha sem fog megfeledkezni hálájáról, v. szeretetéről. De nem fogja szükségesnek tartani, hogy Tanítója méltóságát olyan igényekkel védje, melyeket szemében sem a történet, sem a bölcselet nem tud igazolni; meg lesz elégedve azzal, hogy a lelkek birodalmában sok vezetőnek kell léteznie; nem fog másokra panaszolni, mivel mások nem követik vele a Mestert; örömmel állapítja meg jézusi tágabb értelemben: »Aki nincs ellenünk, velünk van«.

A kereszténység tehát, úgy értve azt, mint Jézus vallását, vagy annak annyira való megközelítését a mennyire csak tehetjük: a szellemi életnek egy olyan alakja, mely követőivel maga-magát közli s több-kevesebb teljességgel bennük megvalósúl. Sok jellemvonással bír, melyek közúl hamarjában kettőt említünk fel. Fokozott mértékben *erkölcsi* és *társadalmi* jellegű. A keresztény Egyház theologiája három hittételben jut kifejezésre. Arra még csak nem is gondolhatunk, hogy ezeknek maga Jézus a szerzője. Elég amaz ellentétre által-

nunk, mely a Quicumque vult és a Hegyi beszéd között létezik. De azt állíthatják, hogy sok olyan erkölcsi tanítás van az evangeliumokban, melyek többé már nem lehetnek életünk irányitói. Tökéletesen igaz, Judeában a társadalom-tudományok ismeretlenek voltak; a jótékonyság szervezése modern találmány. »Adni annak, aki tőled kér«, legalább is akkor, amikor az utcán hangzik el a kérés, többé már nem isteni parancs teljesítését, hanem azt jelenti, hogy a közjó ellen követünk el nyílt sértést. Azonban senki sem tanulmányozhatja az első keresztény-közösségről szóló följegyzéseket anélkül, hogy fel ne tűnjék előtte azok erkölcsi életének szenvedélyesen buzgó jellege, s annak eredetét a Jézus hatására kell visszavezetnünk. A napjaiban divatos alapelvek s a korszak végére vonatkozó nagy várakozás mögött, — mely tanitását oly nagy mértékben formálta — található az embernek, mint Isten gyermekének a fogalma, kinek hivatása, hogy Istenhez való hasonlatosságra törekedjék, avagy evangeliumi nyelven szólva, arra van elhíva, hogy »legyen tökéletes, mint a mennyei Atya tökéletes« Ott van az örökidőkre szóló alapelv, mely Jézust egyszerre arra ösztönözte, hogy keresse a tévelygőket és elveszetteket. Ez oly távolra céloz, hogy mi aligha csak meg is kezdtük mérhetetlen jelentése teljesítését. Újabban valamicske haladást tettünk a testi gyöngék bánásmódjában s állandóan azon fáradozunk, hogy felülkerüljünk a természet kiküszöbölésre irányúló eljárásán, hogy teljes alkalmat biztosítsunk minden javításra hivatott energia számára. De az erkölcsi gyöngék nevelésére még az elemi lépések megtevése is hiányzik, mert a mi büntetési módszereink még mindig csak inkább a megtorlás dúrva világában mozognak, (nem is szólva semmit a háborúban megnyilatkozó rettenetes bosszúvágyról), mint a megjavításában. A kereszténység erkölcsi eleme mégis lassanként tisztább és tisztább megismerésben részesül. De valóban sajnálatraméltóan nem is-

merjük azokat az eszközöket, melyekkel azt hatásossá tehetnők; mert mi csak botorkálunk és tapogatózunk a társadalmi rend új eszményei keresésében. Annyit azonban be tudunk látni, hogy nagy átváltozásokra és haladásra mutat, mihelyt a kiváltság és hatalom helyett a kölcsönös szolgálat válik élettörvénnyé az ország gyermekei számára.

Az Isten országa pedig, épen mint régen, még mindig csak reményünk tárgya. De e reményünknek a haladás a legalkalmasabb fajok befolyásának mérhetetlen kiterjedése a múlt század folyamán új erőt és új jelentést kölcsönzött. Melyik keresztény nem veti fel gyakran a kérdést, hogy vajjon a ma élő vallások közül egy is valamikor képes lesz-e minden nemzetet az imádás és bizalom egyetlen közösségébe összegyűjteni? Vajjon a faj, a cultura és civilisatio mélyenfekvő különbségei mellett csak bizonyos vallási synthesio lehetséges lesz-e valaha s ha az, milyen lesz a kereszténység helye azok között? A jövő körvonalai homályosak s nem rendelkeznek prófétai látással. De hiszem, hogy a kereszténység alapelemei apránként jobban és jobban kiszabadúlnak az ósdi hagyomány keretei közül. Társadalmi életünkben nagyobb hatalomhoz jutnak és a népek egymáshoz való viszonyát mind határozottabban fogják alakítani, a nemzetek sorsát meg irányítani — de nem szükségszerűen egyetlen név menedéke, vagy szentesítése mellett. A kereskedelem célja, hogy az emberi-nem szükségleteinek kielégítésére szervezze a föld minden forrását; a tudomány, a rendszeres tudást terjeszteni van hívatva; a politika célja pedig, hogy minden országot az igazság, béke és haladás összhangjában egyesítsen. Hasonlóképpen a vallás célja egy hitnek a sugalása. De meg lehetünk győződve, hogy ez inkább az erkölcsi és szellemi célok lassú megközelítésével, mint egyetlen hittételnek puszta általánosításával érhető el. Az a mozgalom, amely a kereszténységet az egész föld köré elvitte s mely a bölcse-

lelet, művészetet, költészetet s a cultura minden faját azzal bizonyos összeköttetésbe — ha nem is teljesen formális szövetségbe — hozta: erőben gyarapodni fog, amint Jézus eszméi tisztább és tisztább megértésre találnak. Azonban fokozatosan hasonló mozgalmak lesznek hatással más magasabbrendű vallásokra is. Soruk folytán érintem fogja azokat is a modern szellem s amelyik nem tudja elviselni az új elevenséget, elesik és meghal. Igy lassanként megtisztúlnak amaz elemektől, melyek nem állanak többé összhangban a haladó tudománnyal, mialatt szellemi erejük a tovább-növekedésre felszabadúl. Izrael prófétáinak szeme egy napra volt irányítva, midőn minden népnek egy hitbeli közösségben kell egyesülnie. E nap még nagyon messze van s Jerusalem, mely a prófétai álmok középpontja volt, megsemmisült. A nagy remény azonban még nem semmisült meg, csak új alakot öltött magára. Mihelyt az Isten országa tanát a nemzetekre alkalmazzuk, úgy tűnik fel nekünk, hogy a történelem hosszú egymásutánjában ott van egy akarat mely ama magasztos cél érdekében működik, amit mi az emberiség nevelése névvel illetünk. Ama munka, melyben az emberi szellem legmagasztosabb energiái összeműködnek az istenivel: az Igazság hatalmas eszméihez mind közelebb visz. A világ vallásait úgy kell felfognunk, mint a melyek a maguk során eme hatalmas folyamathoz változatos bensőerejükkel hozzájárulnak. Köztük — a fejlődésnek legalább is a jelen fokán — a kereszténység az első, mely szeretetünket leginkább kiérdemli. Ez arra hív el minket, hogy Istennek munkájában segítségére legyünk. Haladjunk hát előre e magasztos közösségben! Az eszmék-világa mindig nyítva áll számunkra. A világ szellemi fejlesztésének ott mi is részesei lehetünk s alázattal osztozhatunk a Teremtő örömében és az Úr szeretetében úgy találjuk, hogy gyöngeségünk erővé változik át.

DATE DUE

GTU Library
3 2400 00385 6055